

4504

Мұхтар Қожаев

ОТЫРАРДЫҢ
ҚЫСҚАША
ТАРИХЫ

М. Қожаев. Отырардың қысқаша тарихы.
Түркістан: "Мирас", 1998-64 бет

ББК 63.3 (2)
Қ 56

Жауапты редактор: О. Смағұлұлы
ҰҒА корреспондент-мүшесі

Бұл кітапта көне Отырар қаласының тарихы жан-жақты тұжырымды баяндалған. Кітапқа соңғы жылдардағы ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде табылған тың деректер еніп отыр. Кітаптың екінші бөлімінде Арыстан Бабқа қатысты жаңа тарихи мәліметтер берілген.

ISBN 9965-417-04-0

ББК 63. (2)
Қ 56
© М. Қожаев.

КІРІСПЕ

Қазақстан мен Орта Азияда көпшілікке кеңінен мәлім тарихи қалалардың бірі - Отырар болып табылады. Ертедегі араб, парсы, түрік саяхатшылары мен тарихшыларының жазбаларында үнемі кездесетін бұл қаланың орнында қазіргі кезде құмыра мен қыш сынықтарына толы үлкенді-кішілі төмпешіктер жатыр. Сөйте тұра, Отырардың ата тарихымызда алатын орны бөлек. Ол халық жадынан өшкен емес. Отырар атауы және оған қатысты аса құнды мағлұматтар тарихи аңыз-әңгімелерде жиі ұшырасады. "Алпамыс батыр" жырының бір нұсқасында Бұқара, Самарқан, Түркістан мен Сайрам әулиелерімен қатар Отырардың аталуы және оған қатысты:

"Отырарда отыз баб,
Бабтардың бабын сұрасаң,
Ең үлкені - Арыстанбаб," -

делінуі, оның бүткіл Орта Азия мен Қазақстан көлеміндегі ең ірі діни орталық болғанын танытса керек.

Ал 1890 жылы "Дала уалаятында" жарық көрген аңыз Отырар тарихының өзгеше беттеріне сілтейді. Ташкенттік Рақым қожа Ғали қожа ұғлы Ташкент қаласының тарихын баяндау үстінде бүткіл Орта Азия мен қазақ жеріндегі кенттердің шығуы жөнінде әңгіме ете отырып, - бұл қалаларды Афрасияб салдырған дей келе, Отырардың олардың арасындағы орнын белгілей кетеді:

"... Түркістанда көп кенттер салып, әр қайсысының бас-басына былай деп ат қойған: Зәркент, Фаркент, Піскент, Шымкент, Фанакент одан өзге кенттер.

Және Түркістан жақтарына Шыңғыс хан әскерлері келмей тұрып, жоғарғы айтылған кенттер бек айбат болып өсіп, көбейіп еді... Сонда да Арыс суының бек үлкен белгілі Отырар деген қаласы бар еді. Бұл қалада үкімдерін қылып Түркістан хакімдері тұрушы еді".

Отырар тарихы жөнінде және көне қаланың орнында қалып қойған көмбелер жөніндегі әңгімелер көпті қызықтырды. Осыдан болу керек Отырар төбеге де көмбе іздеушілер ат тізгінін сала бастады. Ел аузында сақталған әңгімелер мен орыс зерттеушілерінің жазбаларына қарағанда XIX - ғасырдың аяғында Отырарда "көмбе қазушының" бірі сонау "Меккеден келгенмін деген бір диуана болыпты. Оны халық Жертышқан-ишан деп атапты. Ол Отырар орнында үлкен қазына бар деген мағлұматты

көне кітаптардан оқып алған болса керек, әуесқой "археолог" екі ай бойы қазба жүргізіпті. Іздеген мол олжасына кезікті ме, жоқ па? ол жағы бір Құдайға мәлім, күндердің бір күнінде өзінен-өзі ізім-ғайым жоқ болыпты.

Бір мәрте емес сан мәрте өртеніп тоналған, талай жаугершілікті басынан кешірген Отырарда алтын-күміс көмбелердің сақталуы екі талай. Отырардың бас байлығы - оның тарихы, оның археология ғылымы үшін баға жетпес, теңдесі жоқ дерек көзі болуында.

Отырарлықтардың өздері жазып қалдырған көне қала тарихының қолжазба үлгісінде Түркістан қаласында сақталып келгені жөнінде Отырарда тұңғыш қазба жұмыстарын жүргізген А. Кларе жазып кеткен. Өкінішке орай, бұл қолжазба қазірше зерттеушілердің қолына ілікпей жүр.

Отырарда ғылыми негіздегі алғашқы қазба жұмыстары 1904 жылы А. Кларенің басшылығымен жүргізілді. Археологиялық қоғам 300 сом қаржы бөліп, төбенің бес жерінен траншея қаздырды. Әрине, бұл алып қаланың көне тарихын археологиялық тәсілдермен танудың тұңғыш қадамы еді.

Көп жылдық үзілістен кейін Отырарды зерттеу А. Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедиция мүшелерінің үлесіне тиді. Отырарды кең түрде зерттеу жұмыстары 1969 жылы басталды. Кемел Ақышев басшылық еткен комплексті экспедицияның ширек ғасырдан астам уақыт жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде Отырар Қазақстан мен Орта Азия аумағындағы ең көп зерттелген кейінгі ортағасырлық қала болып табылады. Көне қаланың археологиясына қатысты үш монография, жүздеген ғылыми мақалалар жарияланды (Ақишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, 1981, 1987).

Соңғы жылдары Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музей қызметкерлері жеке дара экспедиция құрып Отырарда және оның өңіріндегі ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді (Қожаев, 1996).

Отырарда табылған жәдігерлердің басым бөлігі Шәуілдірдегі мемлекеттік археологиялық қорық-музейінде сақтаулы тұр. Отырар ауданының тұрғындары астаналық археологтар зерттеу жұмыстарын бастамай тұрғанда-ақ кездейсоқ табылған заттарды жинап өлкетану музейін құрған. Осылай жиналып келген бұйымдарының кейбірінің сыры енді ашылып отыр.

Музей қорында КП 1305 белгіленген ауданы 73 x 39 см., қалыңдығы 8 см. ақ сары түсті қыштың бөлігі бар (1 сурет). Оның бетіне төрт қатар араб жазуы түскен. Жеке өрнектің ішінде

тігінен "санат 799" деп заттың жасалу уақыты көрсетілген. Оны қазіргі жыл санауымызға көшірсек, бұл 1397 жыл болып шығады. Қазақ жеріндегі көне жазуларды көп зерттеген шығыстанушы В. Настич бізге бұл қыштың адам басына қойылған құлпытастың бір бөлігі екенін, оның бетінде қазының (сот, төреші) қызы Сұлтан Тұрхан хатынның есімі жазылғанын хабар етті.

Ал музей қорында сақтаулы тұрған бір экспонаттың сыры әлі де толық ашылмай тұр (2 сурет). Бұл биіктігі 106 см., жоғарғы аузының диаметрі 17 см., табанының диаметрі 24 см. қыш құбыр. Оның жоғарғы бөлігі құмырашы шарығында жасалған да, негізгі бөлігі қолмен пошымдалып келтірілген. Құбырдың төменгі жағында жиегінен 8 см. биіктікте өнім күйдірілмей тұрғанда сызбалап, араб әріптерімен жазу түсірілген. Жазуды әуелі көрген В. Настич қатты таңырқады. Өзіне-өзі сенбегендей, ол ең бірінші сөздің "перғауын" болып оқылғанын айтты. Көне Мысыр билеушілерінің лауазымы Отырардан шыққан құбырда қайдан жүр? Жазу көшірмесін Эрмитаждың Шығыс бөлімі меңгерушісі, әйгілі шығыстанушы ғалым А.А. Иванова жіберді. Ғалым бұрын-соңды құбыр бетінде жазу атаулының кездеспегенін және бұл жазуды ажырату үшін Париждегі ғалым Юсуф Рабшуға өтініш айтқанын хат арқылы хабар берді. Жазу сырын Франция астанасындағы шығыстанушы иешіп берді. Құбыр бетіндегі жазу Құранның 85-сүресінің 18-аятының бір үзіндісі болып шықты. Бірақ қасиетті кітаптағы сөйлемдер құбыр бетіне неліктен жазылған екен, деген сауалға әлі де жауап жоқ.

Отырар жәдігерлері мен археологиясының беймәлім қырлары, сырлары әлі де көп. Оларды танып білу үшін біздің пікірімізше, ең алдымен Отырар тарихының негізгі бағыттарын анықтап алуымыз керек. Сіздердің назарларыңызға ұсынып отырған "Отырар тарихы" осындай мақсатта жазылды. Кез-келген зерттеу жұмысын жүргізу барысында біз Абайдың:

Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз.

...

Ақыл - мизан, өлшеу қыл,
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.
Егер түзу көрінсе
Ойлап-ойлап құлаққа іл, -

деген қағидасына сүйенеміз. Сондықтан бұл кітапшада дәстүрлі көзқарастардан өзгеше пікірлер де орын алған. Оқырман бұған түсіністікпен қарар деген үміттеміз.

Отырар қаласының іргесі қашан қаланды?

Бұл сураққа қысқа жауап беру қиын. Қазірше Отырартөбенің солтүстік-батыс шетінде археологтар салған стратиграфиялық қазба осы жерде қаланың ең төменгі мәдени қабаты ІҮ-ҮІ ғасырларға жататынын анықтады (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с.83). Қала шетінде бола тұра ІҮ-ҮІ ғасырлардың мәдени қабатының қалыңдығы 3,5 м. болуы біраз нәрсені аңғартса керек. Отырар орталығындағы төменгі қабаттардың бұдан да ерте екенін көрсетіп тұрғандай. Отырар қаласының негізі бірінші ғасырда немесе одан да ертерек уақытта қалануы ғажап емес. Отырарға таяу орналасқан Арыс өзенінің арғы беткейіндегі Қостөбе деп аталатын археологиялық ескерткіште І-ІҮ ғасырларға тән керамика үлгілері табылған-ды.

Қала атауының этимологиясы жоғарыдағы сураққа жауап бергенде көмек берері сөзсіз. Отырар сөзінің шығуын алғаш түсіндіруге әрекет еткен Н. Лыкошин (1899, с.174) болды. Ол оның есімін қаланың көп рет талқандалып өртенгеннен от сөзінен туындаған деді ("пепелище могло получить название Уттар"). Алайда бұл жорамалға В.В. Бартольд (1899, с.176) үзілді-кесілді қарсы болды.

Біздің пікірімізше, қала есімін зерттеп түсіндіруде оның ертедегі аталу үлгісі негізге алынуы тиіс. Сондықтан біз ХІІІ ғасырдың араб ғалымы Якуттың географиялық сөздігіне жүгінсек:

"Тұрарбанд ... Сейхунның ар жағындағы қала, Шаштың Мауараннахрға іргелес ең алыс қалалардың бірі. Бұл елдің халқы осы атты әр қилы атайды және олар Тұрар, әрі Отрар деп сөйлейді". Тұрар сөзі бізге Сырдың орта ағысын мекен еткен арғы бабаларымыз - түр тайпаларының есімін еске түсіреді. Осы түр елі мекен еткен өлкені Туран деп атаған. Фердаусидің "Шахнама"сындағы Туран деген ұғымды зейін салып тексерген В. Шуховцов (1991, с.102-105) бұл атаумен Сырдың орта бойындағы Испиджаб, Фараб, Шавғар, Сауран, Канг-дих деп аталатын уалаяттардан тұратын өлкені атағанын анықтады.

Авестаға, Шахнамаға сүйенсек Туранның астанасы Канг қаласы болған. Ол қытай деректеріндегі Кангюй деген мемлекет зерттеушілердің пікірінше Сырдың орта ағысында орналасқан. Көне түркі жазбаларында бұл өңір Кангу Тарбан деп аталыпты.

С.Г. Кляшторный деректерде аталатын Тарбан қаласы Отырар болуы тиіс деп санайды. Византий патшасы Константин жазбаларында шығыстан көшіп келген тайпаның аты кангар деп көрсетеді. Зерттеушілер кангар тайпасының Сыр бойынан, Канг жерінен көшіп келгенін дәлелдеді. Канг елін мекендеген тайпалардың аты "кангар" болса, сол өңірдің ежелгі аты - Туран, Тұранды мекендеген түр тайпалары "тұрар" болуы заңды. Сондықтан біз Отырар-Тұрар сонау сақ яғни түр тайпалары заманынан қалған көне атау деп санаймыз.

Әрине Отырар өңірін адамдар ертеден тас, қола дәуірлерінен мекен еткен. Отырардан Қаратауға қарай 50 шақырым жерде, Төрткүл маңында табылған ыдыс назар аударарлықтай (3 сурет). Ыдыстың бітімі, өрнегі оның археологияда "андронов" деп аталатын қола заман мәдениетінің көзі екенін көрсетіп тұр. Ол шамамен біздің заманымыздан бұрын ХІІ-Х ғасырларда жасалған.

Зерттеушілердің басым бөлігі Отырардың басқа бір атауы Фараб болғанына күмәнданбайды. Алайда әуелі Отырар мен Фараб екі бөлек көрші орналасқан уалаяттар болғаны жазба деректерден байқалады (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с.26-28). Сырдарияның сол жағалауындағы аудан Фараб, ал оң жағалауындағы уалаят Отырар деп аталған. Мұны ІХ ғасырдың араб тарихшысы ат-Табари еңбегінен де аңғаруға болады. Мұнда 739 жылы Омеядтарға қарсы шыққан және түркілерден қолдау тапқан мұсылмандардың басшысы ал-Харис ибн Сұрайджтың Фарабқа кетуіне Хорасан әкімі мәжбүр еткені хабарланады. Осындай жағдайлармен Фарабқа келген мұсылмандар ислам ішіндегі демократиялық идеяларды насихаттаған топ болды (ат-Табарий, 1987, с.269). Араб халифатының бас үкіметіне қарсы шыққандарды түркі билеушілері қолдап отырғаны белгілі. 809-818 жылдары Хорасан әкімі болған ал-Мамун өз уәзіріне халифпен соғыс басталар алдында саяси жағдайдың күрделеніп кеткенін айта отырып Отрарбенд патшасының әдетте төлеп келе жатқан алым-салықтан бас тартқанын алға тартады. Араб тарихшысы Абу-л-Валид Мұхаммед ал-Азраки шығармасында ал-Мамунның 812-817 жылдар аралығында Отырарға қарсы жорыққа арабтың белгілі қолбасшысы Фадл ибн Сахлды жібергені айтылады. Мұның нәтижесінде шекарадағы қарлық басшысы өлтіріліп, қарлық жабғуының әулеті тұтқынға алынады (Кляшторный, Султанов, 1992, с.111-112). Осы мағлұматтарға қарап қарлық билеушілерінің ордасы Отырарда болуы мүмкін деген жорамал туады. Фарабтың ІХ ғасырда қарлықтарға бағынышты болғанын Ибн Хордалбех қоштайды.

Археологиялық зерттеулер, жазба деректер Сырдың орта ағысындағы отырықшы нәм көшпелі халық арасында ата-бабаларынан келе жатқан наным-сенімдермен қатар христиан, зороастр, ислам діндері тарағанын көрсетеді. Бұл жөнінде тың мағлұматтар әсіресе таяу арада З. Жандарбеков тауып ғылыми айналымға енгізген Сафи ад-дин Орын Қойлақының "Насаб-намасында" жарияланған.

870 жылы Фарабта дүниеге келген Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Узлуг ибн Тархан ат-Турхи ана тілімен қатар жастайынан арабша білген. Мұсылман дінін оның әкесі қабылда-

ған деп саналады (Хайруллаев, 1975, с.154).

Х ғасырдың басында бұл өңірді саманиліктер басып алады. Барабта 922-923 жылдары әмір Насыр II ибн Ахмад атынан соғылған мыс теңгелер табылды. Осы теңгелерде саманилік әулиетінің өкімімен қатар Барабта сол кезде әкім болған кісі есімі Әлі (Али) көрсетілген (Давидович, 1977, с.124-126). Отырар-Барабта теңге соғу ісін қаланың экономикалық тұрғыдан өсіп-көркеюінің бір айғағы деп түсінуіміз керек.

Х ғасырдың аяғында қарлықтар арасынан шыққан қарахан әулеті саманиліктерді талқандап Орта Азияны өзіне бағындырады. Отырар қарахандар билік жүргізген жеке иелікке айналды. Сафи ад-дин Орын Қойлақының "Насаб-намасында" қарахандықтардың Отырарда орнығуы және билеушілер тізімі беріледі: "Қылыч Арслан хан Отрарда келіп 40 йыл падшаһлық қылды. Анық оғлы Ысмайыл хан. Анық оғлы - Йлийас хан. Анық оғлы Ахмад хан. Анық оғлы - Санжар хан. Анық оғлы - Хасан хан. Анық оғлы - Мұхаммад хан, лақабы Білге хан ерді. Анық оғлы - Дадбек хан. Анық оғлы - Абд ал Халық хан. Жұлғасы Отрарда тұрар ерділар".

Қарахандар заманы Отырар үшін гүлденіп өсу дәуірі болды. Отырар қаласының көлемі ұлғайып 200 га жетеді (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с.83). Қалада керамика өндірісі, металл өңдеу, мата тоқу мен нақыштау, тағы басқа колөнер салалары дамыды (5, 6, 7, 8 суреттер). Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің экспедициясы шыны жасайтын өндіріс орындарын ашты.

Қалада зәулім құрылыстар салынды. Қазба барысында сәулетті ғимараттарды нақыштау мақсатында жасалған терракоталар көптеп табылуда (9, 10 суреттер). Отырар рабадында ХІ-ХІІ ғасырларға жататын екі монша табылды (Байпаков, 1986, с.141).

Отырардың жоғарғы (кейінгі ортағасырлық) қабаттарынан тас астау табылған болатын (11 сурет). Біз оны қарахандық дәуірге жатқызамыз. Бетінде ою-өрнек ішіндегі араб жазуы әлі де оқылмаған. Ұқсас тас астаулар Таразда, Меккеде бар (Заваловский, 1961, с.236-239). Мұндай тас астауларды әдетте билеушілердің қыздары жасатқан екен. Тас астаулар жасату көпір салу тәрізді ислам дінінде сауапты істер қатарына жатқан.

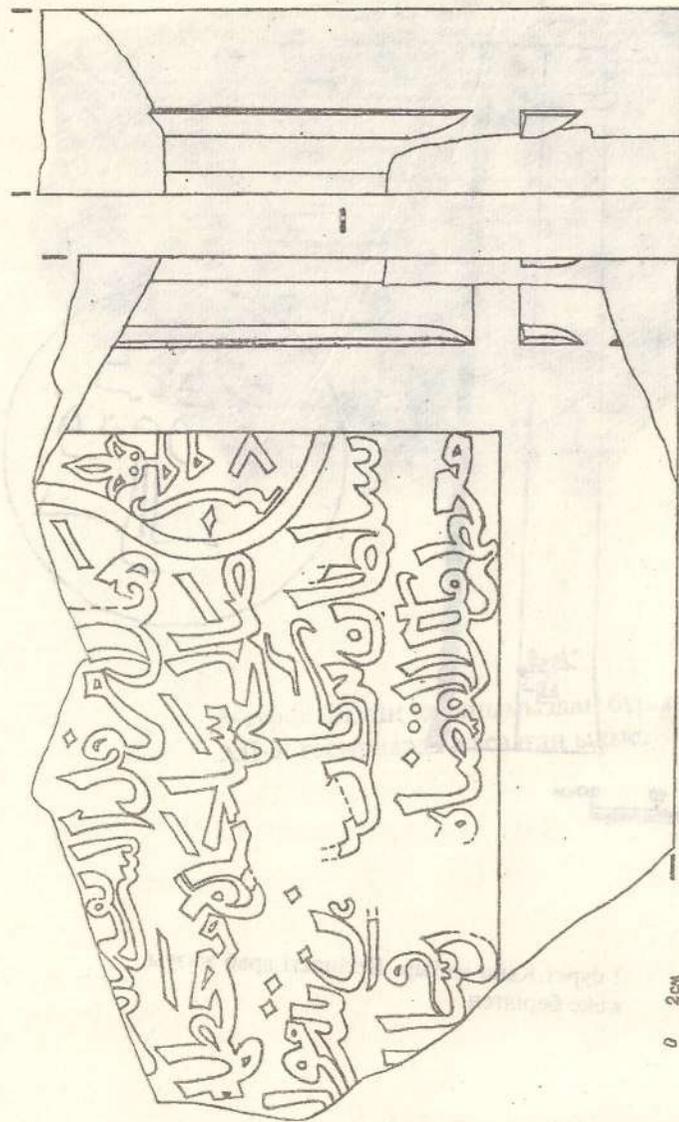
Қарахандықтар дәуірінде түркілер арасында ислам діні, иасауи ілімі кең тарайды. Түркі сопыларының басында Қожа Ахмет Иасауидің ұстазы Арыстанбаб тұрды (Қожаев, 1996 а). Кейін де Отырар түркі сопыларының орталығы болды. Сафи ад-дин Орын Қойлақы (1992, 296.) шежіресінде бұл жөнінде мынадай мағлұмат бар: Иана Суфи Мұхаммад Данышманд Зарнуқи келди. Қожа Ахмад

Йасауиниң хизматларында 40 йыл хилуат қылды. Анда кедін шайх Ахмад Йасауи Суфи Мухаммад Данышмандга ижазат берді: "Барғыл Отрарда суфра туткил"- деп айтды. Суфи Мухаммад Данышманд Отрарда 40 иыл суфра тутди...

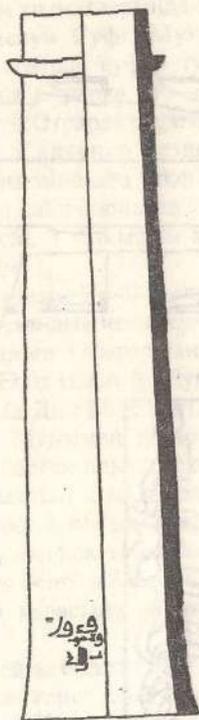
... Мазары Отрарда суфиханада туруп. Суфихананың йер суйны 300 қызыл алтунға еліден саткун алды. Суфи Мухаммад Данышманд ханакаға уакф қылды". XIII ғасырда жазылған Сопы Данышпан кабірі орны қазір де бар. Ол Отырар төбеден оңтүстік-батыс жақта, 4 шақырым жерде, Арыстанбаб мазараты қасында орналасқан.

XII ғасырдың 30-40 жылдары каракытайлар(кидандар) барлық дерлік карахандық иеліктерді өздеріне қаратты. Жатжұрттықтардан қысым көрген Отырардың ең соңғы карахандық билеушісі ал-Хакан ал-Әділ Шамс ад-Дуниа ва-д-Дин Кутлуг Білге хақан(лақап аты Тадж ад-Дин Білге хан) діні бір ғой деп хорезмшах Мухаммадті қоштады. Мұнымен қатар бұрынғы өз әскерімен хорезмшахқа қол үшін берген көмегі ескеріледі деп санады. Алайда кез-келген жатжұрттықтың аты да, заты да бір болып шықты. Хорезмшах билігіне төзе алмаған Отырар билеушісі 1210 жылы бой көтереді. Қарсылықтың нақты баяны бізге беймәлім болғанымен ол күшпен басылғаны белгілі(Бартольд, 1963, с.429). Отырар билеушісі Білге хан Ниса қаласына айдаға жіберіледі, 1212 жылы оның басы алынады.

Отырардағы билігін паш ету мақсатында хорезмшах 1210 жылы өз атынан теңге соқтырады. Отырар қаласына әкім етіп өз туысқанын Иналшықты отырғызады. Оның толық есімі: Тадж ад-Дуниа ва-ад Дин Каир-хан Абу-л-Фатх Йаған туғды(Кочнев, 1983, с.118).

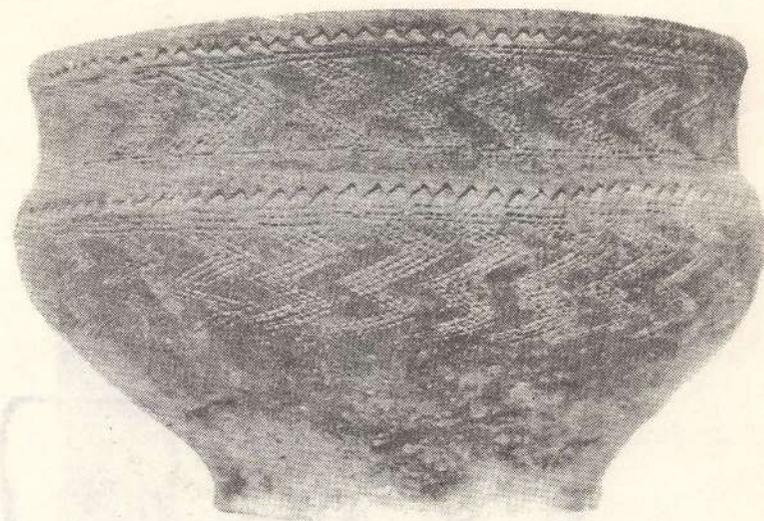
1 сурет. Сұлтан Турқан хатын кабіріне қойылған қыштың бөлігі. Қыш бетіне "санат 799" жыл белгіленген, қазіргі жыл есебіміз бойынша 1397 жыл.

قصر
وحدو
الذ

0 10 20 см

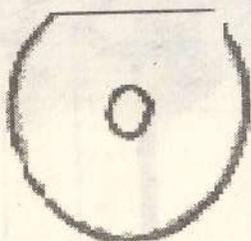
2 сурет. Қыш қубыр. Бетіндегі араб жазуы жеке берілген.

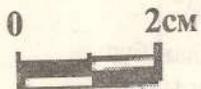
3-сурет. Біздің заманымыздан бұрын XII-X ғасырларда жасалған ыдыс.

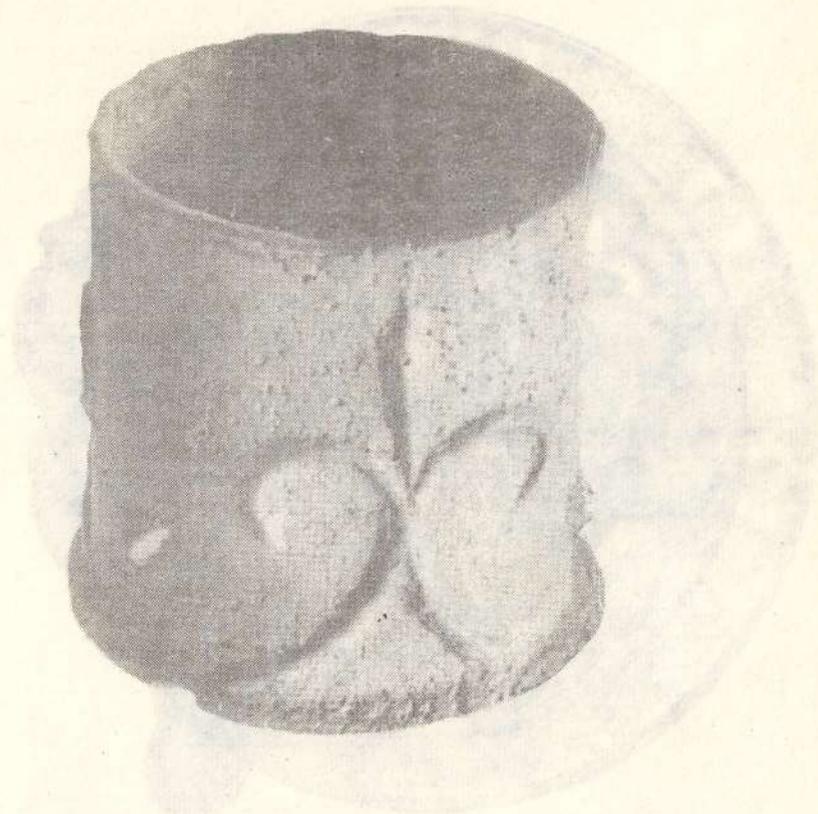
I

-

4-сурет Жартылай асыл тастан (сердолик) жасалган мөр.
Бетінде бұғы салынған. IV-Vғ.ғ.

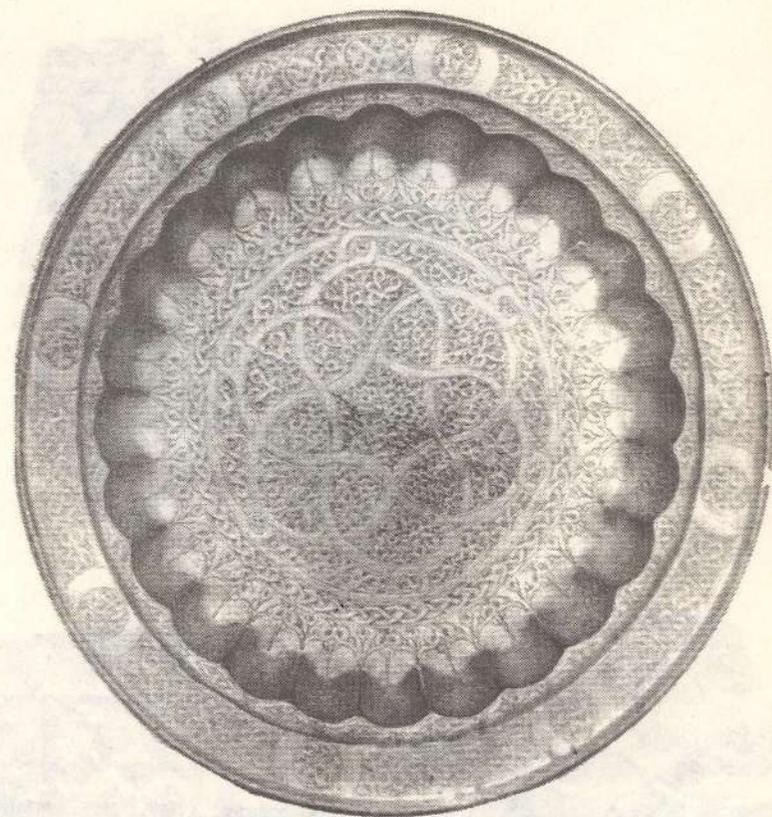

5-сурет. Қола келі. XI-XII ғ.ғ. Отырар

Отырар ауданы тарихи-мәдени музейі
Бірінші қор

6-сурет. Қола шырағдан тұғыры.
XI-XII ғасырлар. Отырар.

7-сурет. Қола табақша. Диаметрі 23,5 см, биіктігі 2,5 см.
XI-XII ғасырлар.

Отырар аудандық орталық
кітапхана
Бірыңғай қор

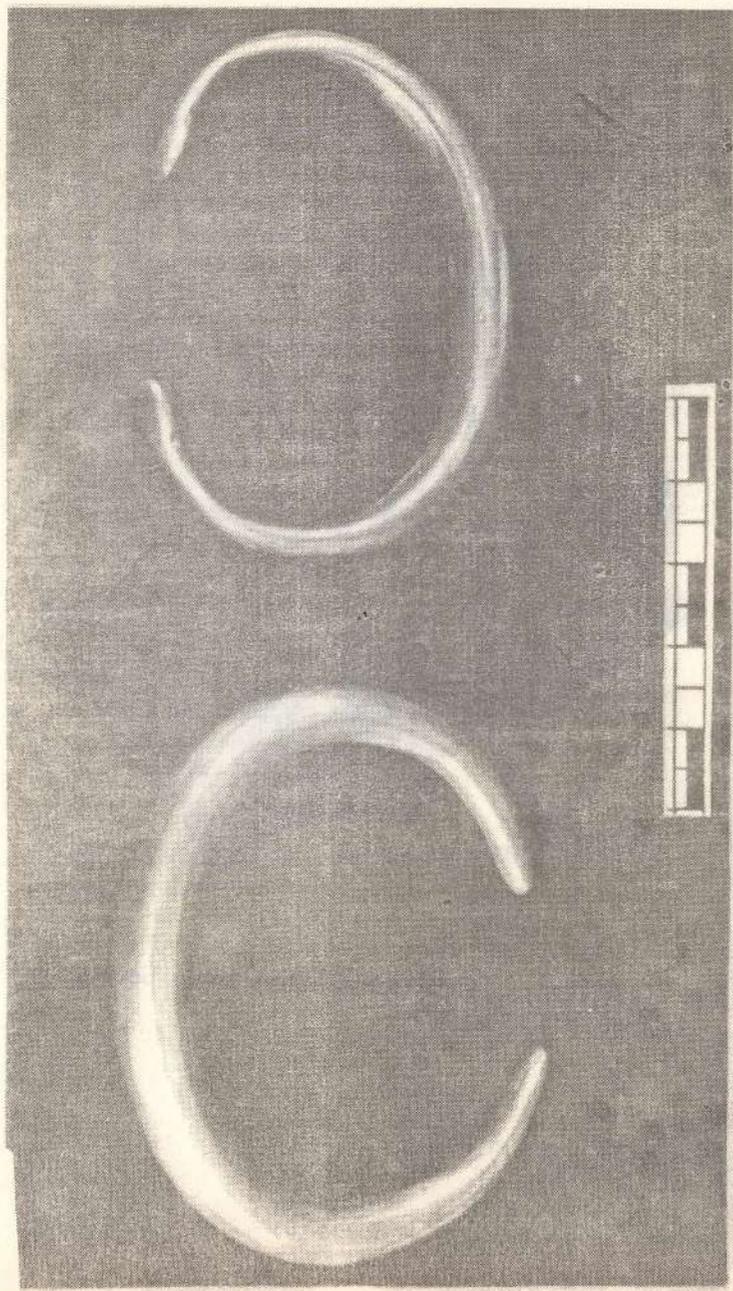
10 сурет. Гүлдөстө - сәулелетті гүлмариштың өрнекті бөлігі. XII-XIII ғғ. Отырар.

11-сурет. Тас астау Бегі араб жазуымен өрнектелген. X-XII ғасырлар. Отырартөбе.

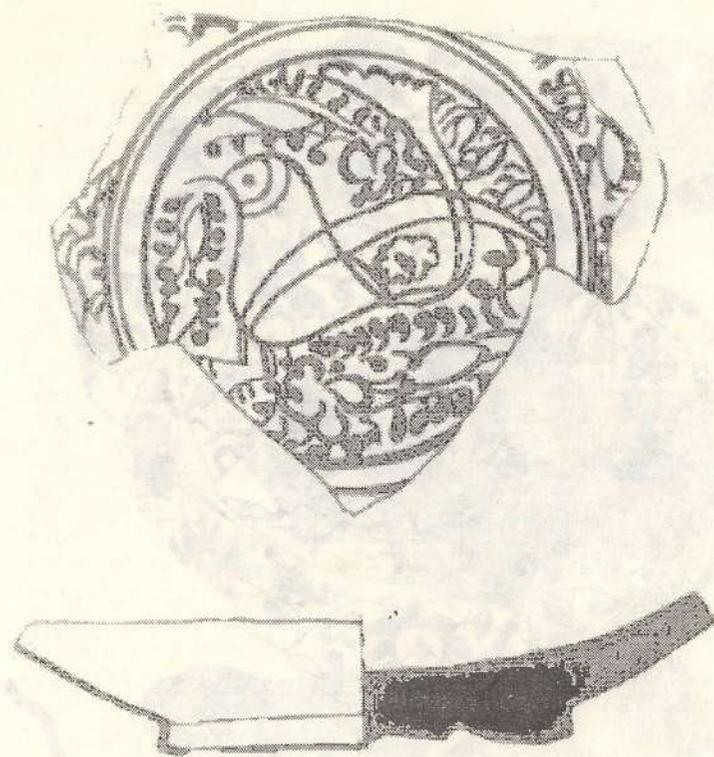
12-сурет. 1600 метрлік биіктіктен түсірілген Отырардың аэрофотосы.

13-сурет. Күміс білезік. XIII ғасыр. Отырар.

14-сурет. Отырар. Қалыпта жасалған ыдыс. Бетінде өрнекті жазу бар. XIII-XV ғғ.

сурет. Сырлы ыдыс. XVII ғасыр. Отырар. Тостақ түбінде құс бейнеленген.

16-сурет. Жібек жолымен келген ыдыс. Кашин. XIV ғ.
Отырар. Оның бетінде кобальт бояуымен гүл, шөп арасында
қаздар бейнеленген.

-сурет. Отырар сарайларын нақыштаған қыштар.
XIV-XV ғасырлар.

ХІІІ-ХVІІІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОТЫРАР ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХЫ.

Отырар қалдықтарының жалпы сипаттамасы.

Отырар қаласының орны Арыс өзенінің Сырдарияға қосылар жеріне таяу жатыр. Бұл қазіргі Отырар ауданының орталығы Шәуілдірден солтүстік-батыста, Темір атты темір жол станциясынан батысқа қарай 15 шақырым қашықтықта тұрған Талапты ауылының іргесінде. Отырар төбе деп аталатын үлкен төбе теміржол бойынан да және төрт-бес километр қалғанда автомобиль жолынан да көрінеді. Алып төбе жобада бес бұрышты. Оның оңтүстікке қараған жағы 380 м., оңтүстік - батыстағысы 145 м., батыстағысы 400 м., солтүстік-шығыстағысы 380 м., шығыстағысы 350 м. болып келеді. Төбенің үстіңгі деңгейі оның табанынан орта есеппен алғанда 10-15 м., ең биік жерде 18 м. жоғары. Төбенің жиегі 70-80 тік. Орталық төбенің ауданы 20 га. Оның үстіне көтерілетін үш ойықтау жері бар. Бұлар ескі қақпа орындары. Олардың екеуі қарама-қарсы орналасқан: біреуі оңтүстікте, екіншісі солтүстік-шығыс жақта. Үшінші қақпа төбенің батыс қырының ортасында. Қақпалардан басталған сайлар төбе ортасына қарай көтеріледі. Бұлар бас көше орындары. Төбе айналасында ор орны байқалады. Оның көлденеңі 10-15 м., тереңдігі 2-3 м. Төбе айналасы шамамен 200 га жерді төмпешік алып жатыр. Бұл - рабад. Оны қоршаған сыртқы қорған іздері батыс, солтүстік шығыс жақтарда сақталған. Солтүстік-батыстағы қорғанның шеті орталық төбенің солтүстік бұрыштан 520 м. қашықтықта жатыр. Осы жердегі қорған дуалының ені 20-25 м., биіктігі 3-5 м. жал күйінде сақталған. Оның сыртында тереңдігі 2 м., ені 10-15 м. ор орны бар. Шығыста сыртқы қорған орталық төбе шетінен 750 м. қашықтықта жатыр (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 43-50).

Рабадтың оңтүстік бөлігіне таяу жерде жобада сегіз санының пошымына келетін үлкен ойпат бар. Бұл - Отырардың жалпы ауданы 200 x 500 м. су қоймасының орны. Онда 408.000 м³ су жиналатын болған. Жиналған су қыш құбырлар арқылы рабад аймағына тараған. Осындай құбырлардың бір бөлігінің жер асты галерея ішімен су қоймасының солтүстік бұрышынан солтүстік-батысқа қарай жүргізілгені анықталды (Грошев, 1976, с. 39-43; с. 78-84). Галерея-тоннель қам кесектен күмбезделе өрілген, оның едені 2,5-3 м. тереңдікте, ені 2 м, биіктігі 1,5 м. (Акишев, Байпаков,

Ерзакович, 1970, с. 398). Оның 28 м. қашықтыққа дейін сақталған бөлігі зерттелді. Су қоймасының қасында екі монша (бірі ХІ-ХІІ ғ.ғ., екіншісі ХІІІ-ХV ғ.ғ.), су қойманың оңтүстік жағында, орталық төбеден 500 м қашықтықта ХІІІ-ХV ғасырлардың қыш өндіріс орындары табылды. Екінші бір кірпіш күйдіретін пеш қалдығы солтүстік рабадта табылды. Осымен қатар оңтүстік қақпа алдында кыр - (құрылыс материалдар) өндірісі және оңтүстік-шығыс рабадта керамистер орамы аршылды (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 129-186). Сонымен рабад аумағында жеке тұрған тұрғын үйлер орындары, оман-каналдар іздері байқалады (Ерзакович, 1993, с. 93-100). Ал кейінгі ортағасырлық материалдар негізінен орталық төбе аумағында ғана кездеседі. Отырар төбенің ХVІІ ғасырлар қабаты 1/3 аумағында зерттелді. Ал Отырар төбенің стратиграфиялық қазбасы қаланың төменгі мәдени қабаттарының ІV-VІ ғасырларға жататынын, үстіңгі қабаттары ХVІІІ ғасырмен аяқталғанын көрсетті. Рабад аумағындағы стратиграфиялық қазбалар төменгі қабат Х ғасырға, ал үстіңгі қабатының ХV-ХVІ ғасырларға жататындығын көрсетті (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 80-85).

Монғол әскерінің Отырарды басып алуы.

Кейінгі ортағасырлық Отырар тарихы археологиялық әдебиетте (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 26-43; с. 9-14; 1987, с. 211-217) біршама қарастырылған. Алайда қазба жұмыстарының барысында табылған археологиялық материалдар, шығыстану саласындағы жаңалықтар, ел аузында сақталған аңыз-әңгімелерді тарихи дерек ретінде пайдалану Отырар тарихына қатысты кейбір дәстүрлі көзқарастарды қайта қарап, қала өмірінде болған күрделі оқиғаларды жаңаша баяндауға мүмкіншілік беріп отыр.

Отырар тарихындағы кейінгі ортағасырлық дәуірдің басы парсы тарихшысы Джувайнидің "Әлемді жаулап алушының тарихы" деген еңбегінде кең түрді әңгіме етіледі. Бұл жағдаяттар "Отырар ойраны" деген оқиғамен көпшілікке мәлім және тарихи оқулықтарға, көп томды "Қазақ ССР тарихының" екінші томына және басқа да зерттеулерге енген-ді. Алайда Отырардан табылған нумизматикалық материалдарды талдаған Р. З. Бурнашева (1986, с. 33), Отырарда ширек ғасыр уақыт археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген Л. Б. Ерзакович (1992, с. 179) соңғы зерттеулерінде парсы тарихшысының Отырарды монғолдардың жермен-жексен етуі жөніндегі пікірге дәйекті түрде күмән келтірді. Расында да, Оңтүстік Қазақстандық кешенді археологиялық экспедициясы Джувайниде "монғолдар бас қамал

мен қорғанын іргесіне дейін құлатты” деп сипатталған қорған-бекіністердің жақсы сақталғанын анықтады. Жазба дерек хабары мен археологиялық материалдардың арасындағы қайшылықтың шешімін біз М. Х. Әбусейтованың (1975, с. 107-112) “Отырар ойраны” жайлы “Джувайни” деп аталатын мақаласындағы мағлұматтармен танысқан соң ғана таптық. М. Х. Әбусейтованың зерттеуі әдетте археологтар мен тарихшылар пайдаланып жүрген Джувайнидің Дж. Бойль жасаған аударма нақ ғылыми негізде жасалған тәржімадан гөрі назирашылық баяндау екенін көрсетті. Расында Дж. Бойль мен М. Х. Әбусейтованың Джувайнидің “Отырар ойраны” жайлы аудармаларын салыстырып көргенімізде қазақстандық шығыстанушы тәржімасында монғолдардың Отырар қорғандарын жермен-жексен еткені жөніндегі хабарды кездестіре алмадық. Ал бұл екі аударма да Мырза Мұхаммед Казвини 1912-1937 жылдары бастырған бір текстінен жасалған. Яғни Джувайнидің төл текстінде Отырардың камал-қорғандары іргесіне дейін бұзылды деген хабар жоқ.

Отырарда 1219 жылы болған оқиғалар жөніндегі археологиялық деректердің мағлұматтарына назар аударайық. 1969 жылғы Отырардың стратиграфиялық қазба орнында XII-XIII ғасырлардың басына жататын қабаттарды өрт, не болмаса бұзып, жермен-жексен ету іздері байқалмайды (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 83). III қазба аумағында, V горизонт қабатындағы 2 еденде өрт іздері бар және оны Л. В. Ерзакович Отырарды 1219 жылы Монғолдардың басып алуымен байланыстырды (Ерзакович, 1987, с. 15, 19). Осымен қатар археологиялық зерттеулер Отырар халқының жоғарыда айтылған өрттен кейін аз ғана уақыт өтісімен қала ішіне, өз үйлеріне қайта оралғанын көрсетеді (Ерзакович, 1992, с. 179). Отырар жермен-жексен етілген жағдайда және оның тұрғындары түгелімен өлтірілгенде мұндай іздер болмас еді.

Отырардағы 1219 жылғы оқиғаларды қалпына келтіруде жазба деректердің Сырдарияның ортаңғы мен төменгі ағысындағы қалаларды жаулап алушыларға көрсеткен қарсылығы жөніндегі хабарларға назар аударайық. Сығанақ пен Ашнас қалалары тұрғындарының өз шаһарларын монғолдардан қорғауға тікелей қатысқаны айтылады. Деректерде оларды қара халық деп тікелей атап отырады (История Каз. ССР, 1979, с. 118-119; Кляшгорный, Султанов, 1992, с. 178). Ал Отырарға келсек, деректер тек әскери адамдардың қимылын ғана суреттеп, қарапайым халықтың қала қорғаудағы іс-әрекеті жөнінде ауыз ашпайды. Джувайнидің хабары бойынша хорезм шах көмекке жіберген арнайы әскерді қосқанда Қайырханда 60 мыңдық әскери горнизон болды. Нисавидің

деректерінде 30 мың (Ахинжанов, 1984, с. 54). Және де әскердің бір бөлігі қаланы тастап шығысымен-ақ монғолдар қалаға енеді. Ал қала халқының Ашнас пен Сығанақтағыдай қарсы іс-әрекеті жөнінде хабар жоқ. Мұны ташкенттік Рақым қожа әңгімесі растайды; “Шыңғыс хан әскерлерімен келген уақытта Отырардың өзінде тұрған бұқара адамдарынан басқа алпыс мың әскер бар екен” (Дала уалаяты газеті, 1989, 232 б.) Хабардың түпнұсқасында “при осаде Отрара Чингиз ханом, войска были разбиты, а население разбежалось” делінеді. Джувайнидің жазбасында қақпа ашылған соң монғолдар қала халқын қойдай айдап, сыртқа шығарып, шаһар ішін тонауға кіріседі. “И всех развратников и праведников Отрара, из облачающихся в покрывало и носящих кулах и чалму, выгнали из города наружу как стадо баранов и разграбили все, что было из тканей и товаров” (Әбусейтова, 1975, с. 111). Монғолдарға ішкі қорғанда қарсылықты тек Қайырхан мен оның сарбаздары, қызметшілері көрсетті.

Отырардың монғол шапқыншылығына дейінгі тарихына зер салсақ, мұндай жағдайға негіз бар екеніне көз жеткізуге болады. XII ғасырдың екінші жартысы - XIII ғасырдың басында Отырар Қарахан әулеті билік құрған Орталық Азиядағы дербес хандықтарының бірі болды. Кейбір зерттеушілер бұл кезде Отырар (Параб) құрамына Тараз өңірі де кірген деп санайды (Кочнев, 1983, с. 116-118). Бұл кезде Отырар қаласы ірі экономикалық, сауда орталығы болып, төл теңгелерін шығарды. Таяуда ғана З. Жандарбеков тауып, ғылыми айналымға енгізген Сафи ад-дин Орын Қойлақының “Насаб-намасында”: “Қылыч Арслан хан Отрарда келіп 40 йыл падшаалық қылды. Аның оғлы Исмайыл хан. Аның оғлы - Илийас хан. Аның оғлы - Ахмад хан. Аның оғлы - Санжар хан. Аның оғлы - Хасан хан. Аның оғлы - Мұхаммад хан, лақабы Білге хан ерді. Аның оғлы - Дадбек хан. Аның оғлы - Абд ал Халық хан. Жұмласы Отырарда турур ерділар”. деп Отырарда билік құрған қарахандықтар өкілдерін тізіп өтеді. Отырардың дербестігінен, жеке дара хандық дәрежесінен айрылуы Қойлақы шежіресінде былай әңгімеленеді: “Ургенч сұлтаны Мұхаммад сұлтан келді. Білге ханны өлтурді. Анда кедін Отрарда Қайырханны хан қылдылар. Білге ханны нәсілі кесілді. Қайырханның наслы қанды ерді”. В. В. Бартольд мағлұматтарына сүйенсек Хорезм билеушісі Отырарды күшпен өз мемлекетінің құрамына қосқан. Отырарда Мұхаммад б. Текеш өз атынан теңге соқтырды (Давидович, 1977, с. 126-127) Отырар билеушісімен қатар қаланың бір топ адамдары өлтірілгені жөнінде В. В. Бартольдтың мына хабарынан аңғаруға болады: “Отырар қаласы басып алынбай

турып-ақ жергілікті өкімет өкілдері Бедр ад-дин, Сафи Акра Шыңғыс хан тарапына өтті. Соңғысының әкесі мен нағашысы қазылық міндеттерін атқарған болатын және Отырарды султан жаулап алғанда өлтірілді. Шыңғыс хан Бедр ад-диннен мемлекеттегі саяси хал-ахуал жөнінде толық мағлұмат алды" (Бартольд, 1963, т. I, с.474-476). Отырарлықтардың өз елін күштеп Хорезмге қосқан султанның гөрі Шыңғысты қолдағанын монғол билеушісінің хорезмшахқа жіберген елшілер арасында Отырари деген ныспысы бар бірнеше адам болғанынан байқаймыз. Деректердің жиынтығы Қайырхан мен оның әскерінің ерлігіне шүбә келтірмей, Отырар халқының қарсылық көрсетуіне, қаланы монғолдардың жаулап алу жағдайына дәстүрлі көзқарасты өзгертуді талап етеді. Қорыта айтқанда, 1210 жылы хорезмшах мемлекетіне күштеп қосылған отырарлықтар султан жауларын өз жауымыз деп танымаған. Отырарда монғолдарға қарсы соғысқан Қайырхан мен оған көмекке жіберілген хорезмшах әскері болды. Монғолдар қалаға енген соң, ол әдеттегідей тоналды. Алайда бұрын айтылғандай, Отырар жермен-жексен етілмеді. Археологиялық деректер қала халқының бір бөлігінің қала ішіндегі үйлеріне оралғанын көрсетеді. Джувайинидің айтуынша монғолдар Отырар халқының бір бөлігін хашарға, яғни қосалқы әскер қатарына қосып, Орта Азияның қалаларын жаулап алуға қатыстырды. Сонымен қатар колөнершілерді бөліп алып, олардың өнерін пайдаланды. Бірақ Отырар қаласы жермен-жексен етілді және қала орнында тіршілік болмады деуге негіз жоқ. Бұған қаланың таяу арада ірі орталыққа айналуы айғақ.

Отырар монғол және Темірлан империяларының құрамында.

Монғол империясының бір қаласы ретінде Отырардың бұл кездегі тарихы аса күрделі болды. Бір жағынан Отырар аса ыңғайлы стратегиялық нүктеде орналасты. Шыңғысханның Орта Азияны жаулап алуының барысында Қызылқум арқылы Бұкараға ашылған төте жол "Хан жолы" Отырар арқылы өтті. XIII ғасырдың екінші жартысында Монғолиядан қайтқан армян патшасы Хетум өз жазбаларында Отырарды атап өтеді (Киракос, 1976, с.224). Көшпелі отырықшы өркениеттер тоғысқан жерде орналасқан Отырар саяси орталық ретінде тиімді болды. Б. Залесскийдің (1991, 12 б.) ел аузындағы аңыз-әңгімелерді баян ететін кітабында: "Шыңғысхан дала төсіндегі Отырарды өзінің уақытша астанасы етті" делінеді. Отырар айналасында Жошы тұқымының ордасы болды деуге Отырар ауданындағы Көксарай, Хантоғай жер атаулары толық

негіз береді. Жазба деректерде Жошының ұлы Орда Еженнің саяси орталығы XIII ғасырды екінші жартысында Сырдарияның орта ағысына, Үзгент пен Жент қалаларының арасына ауысты делінеді (Кляшторный, Султанов, 1992, с.196).

Нумизматикалық деректер Отырар қаласының ірі саяси, әрі экономикалық орталыққа айнала бастағанын қоштайды. 1251 жылдан бастап Отырар алтын теңге соқты. 1251-1266 жылдар аралығында жыл сайын Отырарда күмістелген мыс және фельстер шығарылды (Бурнашева, 1986, с.33-34; Настич, 1989, с.65).

В. В. Бартольдтың көрсетуінше, Отырардың Европадан Қытайға баратын жолдағы Орта Азияның ең ірі сауда қаласы болды. Отырарды иелену үшін монғол билеушілері арасында үлкен талас туады. XIII ғасырдың екінші жартысында Орта Азияны өзіне қаратқан Шағатайдың немересі Алғуы үлкен әскер жинап, Берке ұлысындағы Отырарды басып алып тонайды. Бұл оқиға В. В. Бартольдтың (1968, с.149) айтуынша, 1266 жылға дейін болуы тиіс. Е. И. Агеева, Г. И. Пацевичтің (1958, с.82) пікірінше, Алғу әскері 1264 жылы қаланы иеленеді. Отырар маңынан 1974 жылы табылған үлкен көмбе де бұл оқиғаның XIII ғасырдың алпысыншы жылдары болғанын көрсеткендей. Көмбелер жаугершілік кезінде тығылатынын ескеретін болсақ, жазба хабарды археологиялық мағлұматтар қоштап тұрғандай. Археологиялық деректер монғол шапқыншылығынан кейін Отырар халқының аз ғана уақыт шахристан ішінде тұрып, ал кейіннен қала рабадында және оның айналасындағы жерлерді мекен еткенін көрсетеді. В. А. Грошевтің зерттеулері XIII-XIV ғасырларда Қаракөңшік деп аталатын оман-арық (канал) салынып, Отырар айналасы сумен қамтамасыз етілгенін көрсетеді. Оның ұзындығы 30 км. Оманның басталар жеріндегі ені 15 м., екі жағындағы үйілген топырағының ені 2,5 м. екен. Ол Отырардың су қоймасының жанынан өтіп, Құйрық төбе арқылы өтіп, Сырдарияға барып құйылған. Құйрық төбенің қасында үлкен егістік аймақтар болған. Олардың үлкендерінің аудандары 50 x 50, 50 x 75 м., кішілерінің 6 x 12, 10 x 12, 12 x 15 м. болып келеді. XIII ғасырдың ортасында Отырар су қоймасының екінші бөлігі іске қосылды. X-XIII ғасырларда қызмет еткен солтүстік пен оңтүстік бөліктері қосылған соң Отырар су қоймасына 408.000 м.³ су сиятын болды (Грошев, 1985, с.54-56, 80-85). Құйрық пен Алтын төбенің арасында, оман бойы ені 0,5 км. жерде XIII-XIV ғасырлардың үй-шаруашылықтары (усальбалар) пайда болды (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с.152-15).

Біздің анықтауымызша, екінші бір оман-арық Шошқа көлден шығарылып, Қоңыртөбе(Мардан Күйік) қасына дейін әкелінген. Нақтырақ айтсақ, Қоңыртөбеден солтүстік-шығыс бағытта екі-үш километр жерде оман-арықтың аяғы сақталған. Қанал айналасындағы төмпешіктерде XIII-XIV ғасырларға жататын керамика көптеп кездеседі. Осы жерде қолөнершілердің (жер бетіндегі қалдықтарға қарағанда керамика және шиша өндірістерінің іздері (брак) кездеседі) шеберханалары топтасқан. Қоңыртөбенің шығыс бөлігінде XIII-XIV ғасырларға жататын керамикалық пеш тазаланған(Агеева, Пацевич, 1958, с.58 ;Байпаков, Подушкин, 1989, с.70).

XIII-XIV ғасырлардың ескерткіштер қатарына біздің пікірімізше, Байілдірдегі төбешіктер жатады. Осы жәдігерлердің бірінде археологиялық қазба жұмыстарын С. Ж. Жолдасбаев жүргізген(1980, с.172-182). Дандыбай төбені қазу барысында жалпы ауданы 19 x 19 м. жиырма бөлмеден тұратын құрылыс аршылды. Ол кірпіштен соғылған(35x35x5см.). Сыртқы қабырғасының қалыңдығы 110 см. С. Жолдасбаевтың пікірінде, бұл XIV-XV ғасыр мешіті. Алайда 7,- 10,- 11, бөлмелерде ошак, 14-бөлмеде ташнау, 13-бөлмеде қамба орындарының болуы сырлы және сырсыз ыдыс бөліктерінің, сүйектердің табылуы қазба жүргізушінің тұжырымын теріске шығарады. Жарияланған сырлы керамика үлгілері(5 сурет), олардың текстегі сипаттамалары бұлардың XIII-XIV ғасырдың бірінші жартысына жататындығын көрсетіп тұр. Археологиялық қазба жұмыстарының барысында табылған керамикаға сыр астындағы қызыл, қоңыр ангоб тән. Суретте берілген кесе үлгілерінің қабырғалары конус тәрізді. Бұлар әуелгі монғол дәуірінің керамикасына жатады(Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с.108-110). Біздің пікірімізше, бұл сол кездегі жоғары дәрежелі мәртебе иесінің үйі.

XIII ғасырдың екінші жартысында ауданы 13;5x16,5 м. тоғыз бөлмелі монша салынады. Ол киім шешетін ауыз бөлмеден (1), жобада сегіз қырлы массаж жасайтын залдан(3)жуынатын бөлмелерден(5,6,7,) ыстық пен суық су қоймалары бар бөлмеден(10), демалатын бөлмеден(9) тұрады. Соңғы бөлменің ортасында диаметрі 1,8 м. хауыз орналасыпты. Кейбір бөлмелердің едені сырлы қышпен төселіп өрнектелген. Моншаға су жер асты жолындағы құбырмен ағып келген(Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 112-120).

Отырарда қыш күйдіретін пештер XIII ғасырдың екінші жартысында салынып, XIV ғасырдың бірінші жартысы бойы өз қызметін атқарған. Сонымен қатар Құйрық төбе маңындағы оман-

арықтардың бойындағы темір бұйымдар жасайтын ұстаханалар мен керамикалық шеберханалар болыпты(Акишев, Байпаков, Ерзакович, с. 96-97, 122, 178, 187-193).

Осы кезеңге жататын үй үлгілері сан-алуан десе де болады. Алайда негізінен қазіргі белгілі үй түрлері өндірістік шеберханалардың бір бөлігі екенін ескергеніміз жөн. Қазылып зерттелген жеке тұрғын үйлер санаулы ғана. Солардың бірін Ерзакович(1993, с. 93-100) қазып жария етті. Оның ауданы 16,20x15,70 м., сегіз бөлмеден тұрады, екі қабағты болған. Оны тұрғын-жай, мейманхана, астық сақтайтын қамбалары бар түнекхана қызметтерін атқарған деп бөлмелерін бөлуге болады.

Археологиялық деректер XIII ғасырдың аяғында, не XIV ғасырдың басында қала қорғанының жөндеуден өткенін көрсетті.

Шахристанның оңтүстік бөлігінде(XIV-XV ғғ. мешітінің михрабына таяу) Л. Б. Ерзакович салған стратиграфиялық шурф қорған дуалын біршама кесті. Осыған қарамастан дуал құрылымы жөнінде құнды мағлұмат алынды. Дуал негізін 40x20x10см кесектен қаланған қарахандық дәуірге жататын қабырға құрайды. Қазылған жерде оның биіктігі 6 м, (шурф материкке жетпеген!) төменде ені 4 м., қабырға ұшына қарай 1 м-ге дейін тарылады. Монғолдар кезінде ол сырт жақтан тағы бір метрдей етіп қалыңдатылған. Қорғанның ішкі жағында дуал бойы ені екі бөлмедей үйлер бой көтереді. Л. Б. Ерзаковичтің(1992, с. 180) пікірінше, мұнда Отырар қаласының әскери горизонты орналасқан. Осы үйлердің ішінде ірі жиһаздарға бай, құрылысы ерекше тамдар кездескен. Мұнда әскербасылар тұрған деген жорамал айтылуда.

Монғол ұлыстарында шешуші қызметтерге ие болған адамдардың ішінде отырарлықтар да болған. Мысалы, Отырардан шыққан Кутб ад-дин Хабаш амид Шағатайдың уәзірі болды. Оның ықпалының қаншалықты дәрежеде күшті болғандығын ең жоғарғы дәрежелі әулеттердің онымен туысқандық байланыс жасауға әрекеттенуінен-ақ аңғаруымызға болады(Бартольд, 1963, с. 540). Шағатайдың әрбір баласына жолдас етіп Хабаш Амидтің бір ұлы бекітіліпті(Бартольд, 1969, с. 544). Мауараннахр билеушісі Тармашириннің отырарлық шайқы Хусан ад-диннің кез-келген сөзін назардан тыс қалдырмай орындап отырғандығы жөнінде Йбн Баттутаның жазбаларында айтылады. (Ибрагимов, 1988, с. 86).

Ірі экономикалық орталық ретінде Отырарды иелену үшін шағатайлықтармен Жошы тұқымының арасында күрес үзілмеді. XIV ғасырдың екінші онжылдығында қала жошылықтардың ұлысына қайта қарады. "Ескендір анонимі" деп аталатын деректе Отырар,

Сауран Жент пен Баршынкент қалаларындағы медресе-мешіттердің басым бөлігін Ерзен хан салдырды деген хабар кездеседі (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 37). Отырарда 1271 жылдан бастап XIV ғасырдың басына дейін салмағы екі грамдық күміс дирхемдер, мыс фольстер шығарылды (Настич, 1989, с. 65).

Отырар қаласының Тармаширин (1326-1334ж.ж.), Джонкши (1334-1338ж.ж.), Есун Тимур (1338-1340) 41ж.ж.), Баянкули (1348-1358ж.ж.) деген билеушілерінің есімдері жазылған 8 грамдық күміс динарлар, динар салмағының алтыдан бірін құрайтын күміс дирхемдер, мыс фольстер соғылды (Бурнашева, 1986, с. 36, Настич, 1989, с. 64-65). Бұлар Отырардың шағатайлықтар қолында болғанын көрсетеді.

XIV ғасырдың үшінші ширегінде Отырар Ақ Ордалық жошылық хандардың иелігіне қайта өтеді. Отырар қабаттарында Сарай әл-Джабидте, Хорезмде, Сығанақта соғылған теңгелер жиі ұшырасады (Бурнашева, 1986, с. 36).

Отырар бұл кезде ірі сауда орталығы болып қала береді. XIV ғасырдағы сауда жөнінде бас дерек болып саналатын итальяндық Пеголеттидің "Сауда практикасында" Алтын Ордадан Қытайға өтетін жол сипатталады: "Танадан (Азов) Джутарханға (Астрахань) дейін өгіз жегілген арбамен 25 күн, ат жегілген арбамен 12 күн. Джутарханнан Сарайға дейін өзен арқылы бір күндік жол. Сарайдан Сарайшыққа дейін тағы да өзенмен 8 күн... Сарайшықтан Үргенішке дейін түйемен 12 күн, бұл мол товарлары бар адамдар үшін дұрысырақ, себебі товарды жылдам сатуға болады. Үргеніштен Отырарға дейін түйемен 35-40 күндік жол... Отырардан Алмалыққа дейін есектерге артылған жүктермен 45 күнде жетуге болады және жолдың бұл бөлігінде күн сайын әрбір аялдамада әскери күзетшілер күтіп алады" (Есмағамбетов, 1979, 66-67б.).

Отырардың сауда байланыстарының бағыттары зерттеулерде біршама қарастырылған (Байпаков, Настич, 1981, с. 20-60; Смагулов, 1986, с. 47-50). Бұларға қоса Отырар төбе үстінен кездейсоқ және қазба барысында табылған шетелдік бұйымдарды зерттеу қаланың сауда-саттық байланыстары жөніндегі түсініктерімізді кеңейте түскендей. 1988 жылы V қазба орнында пішіні жарты сфера үлгісінде, табаны жүзік тәрізді кесе бөлігі табылды. Оның ақшыл жасыл сыр астында сызбаланған өрнегі бар. Нақыш ортасында жапырақты лотос гүлі, оның айналасында жапырақты буталар салынған. Табанындағы сырсыз кесектің түсі қоңыр. Бұл белгілер Қытай еліндегі Луньцюань (Чжэцзен өлкесі)

шеберханаларының бұйымдарына тән. Европалық әдебиетте мұндай ыдыстарды әдетте "селадон" дейді. Қытай фарфорына арналған зерттеулерге сүйенсек, мұндай ыдыстар монғол-темірліктер кезеңіне тән болған (Арапова, 1977, с. 20-21). XIV-XV ғасырлар қабаттарын кесіп өткен III қазба орнында қытай фарфорының төрт бөлігі табылды. Олардың да нақыштары, сырларының түсі әр түрлі болғанымен Луньцюань шеберханаларында жасалғаны байқалады.

Отырарда табылған Қытай фарфорларының ішінен кесегі ақ, сыры сары тарелка бөлігіне назар аударайық. Ыдыс қабырғасы өте жұқа - 2-3 мм. Ыдыс бөлігінің бетінде ирелендеген айдаһар денесінің бір бөлігі мен аяғы анық байқалады. Эрмитаждағы Қытай фарфоры жөніндегі Т. Б. Арапованың зерттеуінде (Арапова Т. Б. Китайский фарфор в собрании Эрмитажа) екі жағы да сары сырмен қапталған ыдыс аталмайды. Қытай тарихы жөніндегі әдебиеттерде сары түс тек Қытай императорларына арналған ыдыстарда, бұйымдар мен киімдерде ғана қолданылғаны айтылады. Императорлық әулеттен басқа бірде-бір адам осындай түсті затты қолдануға хұқы жоқ болған. Сонымен қатар император бұйымдарына айдаһар бейнесі салыныпты. Бұл дла Қытай билеушісінің төл таңбасы еді. Осы белгілер Отырарда табылған тарелканың императордікі екенін айғақтап тұр. Мұндай ыдыстарды сыртқа сатуға немесе сыйлауға болмайтыны хақ. Сонда Қытай билеушісінің бұл бұйымы Отырарға қалай келген? Әзірге бұл жұмбақ болып отыр.

Сауда-саттықтың екінші бір бағыты Иран, Таяу Шығыс болды. III қазба орнында люстрлық ыдыс бөлігі табылды. Кашин кесекті кесенің бір беті қою көк, ал екінші жағы ақ сырмен қапталған. Ақ сырдың бетіне жасыл люстрмен қыздың бет-әлпеті салынған.

Отырардың оңтүстік-шығыс бұрышында жиегінің диаметрі 40 см. кашин кесекті леген қазып алынды. Оның бетінде кобальт бояуымен гүл және шөп арасындағы қаздар бейнеленген. Бұл қытай ыдыстарына еліктеуден туған ирандық бұйым. Ол XIV ғасырдың өнімі (Ходжаев, 1994, с. 66-70).

Археологиялық қазбалар XIV ғасырдың екінші жартысында Отырардың өртенгенін көрсетеді. Бұны біз қамал бойындағы үйлердегі өрт іздерінен байқаймыз. Бұл өрттің іздері рабадтағы құрылыстарда да бар (Ерзакович, 1992, с. 180). Бұл өрт дәл мына оқиғалармен байланысты деп дөп басып айтуға қазірше негіз болмай тұр, алайда осы мезгілде Темірдің Отырарды Ақ Орда хандарынан тартып алып, өзіне қаратқаны мәлім. 1376 жылы Темірлан Сырдария бойындағы біртоп қалаларды, олардың ішінде

Отырарды өзіне паналап келген Токтамысқа береді (Бартольд, 1968, с. 564). Отырар Орыс хан мен Темір, Токтамыс арасында ұзаққа созылған соғыстардың барысында өртенген болса керек.

XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың екінші жартысында Отырар Әмір Темір мен темірліктер мемлекетінің құрамында ірі стратегиялық, әрі экономикалық орталық болып қала береді. Қаланың әскери маңызын мына хабарлар аңғартып тұр. 1377 ж. Темір әскерімен Орысханға аттанып, Отырарда тұрақтайды. Қарсы шыққан Орысханның әскері Сығанаққа жеткен екен. Қалың қар мен қатты аяздың арасында қалған екі әскер осы қалаларда үш ай тұрып қалыпты (Ақишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 38). 1391 жылы Токтамыспен болған шайқастан соң, Темір Отырар арқылы Самарқанға оралыпты. Жазба деректердің қысқа хабарларын археология толықтырып отыр. Археологиялық зерттеулер XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырда шаһар қамалының қайта жөндеуден өткендігін көрсетіп тұр. Бұрынғы қорған дуалы тағы да бір жарым метрдей қалыңдатылған. Қала айналасындағы егістікті, халықты сумен қамтамасыз ету мақсатында Арыс өзенінен Темір арық деп аталатын су жүйесі тартылды. Бас оманын ұзындығы 40 км-ден асады, оман арнасының ені 20 м. Осы арық жүйесінің негізінде бұрын пайдаланып келген жерлерге қоса тың жерлер игерілді (Грошев, 1985, с. 59-62). Темір арық жүйесіндегі омаңдарды қазу үшін бір жарым, екі мыңдай адам бір жыл, яғни он екі ай бойы үзбей жер қазу жұмыстарымен айналысуы қажет болыпты (Грошев, 1978, с. 150). Халықтың негізгі бөлігі бұл кезде де оман айналасындағы алқаптарда тұрды. Күйрек төбенің қасындағы теміршілер ұстаханалары осы кезеңде де өз жұмысын тоқтатпады. Олар сұранысқа қарай шаруаларға қажетті кетпен, күрек, шот, тағы да басқа заттарды, әскерге қажет қару-жарақ пен сауыт жасады.

Отырар төбенің оңтүстік бұрышынан оңтүстікке қарай 200 м. жерде сәулетті құрылыстар салуға аса қажетті құрылыс материал - кыр (алебастр, ганч) жасайтын өндіріс орны аршылып зерттелді. Бұл орындар XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші жартысында жұмыс істепті (Ақишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 184-186). Отырар моншасы бұл мезгілде кеңейтіліп, екінші бөлме еденіне сырлы қыш төселген.

Тұрғын-үйлердің көлемі шағын, 40-60 шаршы м. болған. Екі-үш бөлмелі үйлер әлі де көп. Бұлар әдетте колонершілердің баспаналары. Бұл кезеңде жоғарыда әңгіме етілген екі қабатты үйде тіршілік тоқтаған жоқ. Онда түрлі өңдеу-жөндеу жұмыстары

жүріпті. (Ерзакович, 1993, с. 93-100). Негізінен мұндай жеке-дара шарбақты үйлердің Отырар айналасында көп болғандығын "Ескендір анонимі" деп аталған тарихи деректен байқауға болады. Онда Темір мен Орысханның арасындағы соғыс кезінде Темір бір әскери қолбасшысын арнайы Отырарға тұтқын әкелуге жібергені жайлы және Темір жансыздарының Отырар төңірегіндегі бау-бақша ішіндегі үйлерде тығылып, қарсыластарын тосып тұрғаны жайлы айтылады (Ақишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 50).

Отырардың бұл кезеңде өркендеуін алдымен оның Темір империясының құрамында болуымен байланыстыруға болады. Әмір Темір өз саясатында осы өңірдің көшпелі және отырықшы халқына арқа сүйеуді көздеп, XII ғасырда салынған Қожа Ахмет Иасауи мазарының орнына алып кесене тұрғыза бастайды. Өзінің бұл әрекетімен ол М. Е. Массонның айтуынша (1930, с. 4), Сырдария бойындағы көшпелілерді өз жағына тартуды, олардың қолдауына ие болуды мақсат еткен. Міне, осы кезде Отырар маңындағы Арыстанбаб кесенесі қайта көтеріледі. Осыған орай халық арасында кең тараған мына аңызға назар аударған жөн: "Қожа Ахмет кесенесінің қабырғалары қаланып болған түні жасыл алып өгіз көтерілген дуалдарды мүйізімен соғып, құлатады. Фимарат қабырғалары қайта тұрғызылып, күмбездері қалана бастағанда бұл оқиға қайталанатын да, бәрі үйілген төбеге айналады. Бұл жай Әмір Темірді көп ойландырады. Түсінде бір шал келіп аян береді, ол Қожа Ахметтің ең алғашқы ұстазы, Арыстанбаб моласының үстіне мазар көтеруге әмір еткенін жеткізеді. Бұл талап орындалған соң ғана Әмір Темір Түркістандағы құрылысын ойдағыдай аяқтайды".

Әмір Темір кезінде жүргізілген жұмыстардың көзі ретінде фимараттың мешіт бөлігіндегі екі ағаш ұстындарды айтуға болады. Қарағаштан шабылған тіреулердің табаны сегіз қырлы, орта белінен бастап кеңейе түседі. Олардың бас жағы, мойны жұлдызша, төркөз тәрізді өрнектермен безендірілген. Ұстындарды зерттеген В. Л. Воронинаның пікірінше, дәл мұндай пішінді тіреулер Қазақстанның, не Орта Азияның басқа бірде-бір ескерткішінде жоқ. Аты белгісіз отырарлық шебердің қолынан сомдалған ұстындар XIV ғасырдың аяғында, не XV ғасырдың басында жасалыпты. Олардың бетіндегі оюлар К. Ақышев, Е. И. Агееваның пікірінше, қазақтың дәстүрлі нақыштарына сай келеді. М. Сембин бұл ұстын өрнектерінің Орталық Қазақстандағы Аяққамыр мавзолейіндегі оюлы қыштарда қайталанатындығына назар аударады.

Сыр бойындағы көшпелілер Темір империясына қауіп төндіріп отырды. Мысалы, 1376 жылдың көктемінде Темірлан Сары Бұғы қыпшақты, Әді Шах жалайырды 30 мың атты әскермен Моғолстан билеушісі Камар ад-динге қарсы аттандырады. Алайда олар Темірдің Хорезмге кеткенін пайдаланып, өздеріне қарасты қыпшақ пен жалайырды қосып Самарқанды басып алуға әрекет жасайды (Пишулина, 1977, с. 66-67).

Осы жағдаяттарға қарамастан Темір Сары Бұғы қыпшақтың ұлдарын өзіне тарта білді. Сары Бұғы қыпшақтың ұлы Шейх Нур ад-дин Темірдің бас қолбасшыларының бірі болды. Сары Бұғының екінші баласы Бердібек Отырарда әкім еді. Бұл әулеттің Сырдарияның орта ағысы өңірінің төл перзенттері екенін Бабырнамадан аңғарамыз. Онда "Темірдің рақымы түскен түркістандық (астын сызған біз - М. Қ) қыпшақ бегі Шейх Нур ад-дин" делінеді (Бабыр, 1990, 226.).

Деректердегі жазбаларға сүйене отырып, Отырар әкімі Бердібектің сарайын елестетуге болады. Бұл сарайдың бөлмелері көп болған. Себебі Шараф ад-дин Иезидің көрсетуінше, 1405 жылғы Темірдің жорығына бірге аттанған бір топ шахзадалар мен әмірлер; басқа да жоғары атақ иелері осы бөлмелерге бір-бірден жайғасқан екен. Бұл сарайдың қабылдау бөлмесі болған, оны Л. А. Зимин приемный зал деп аударыпты. Осы бөлмеде Темір Токтамыстан келген елшілерді қабылдайды (Зимин, 1914, с. 48).

Археологиялық қазба жұмыстарының барысында Отырар шахристанынан жалпы ауданы 60x22 м. мешіт аршылған. Ол күйдірілген қыштан салынып, төбесі күмбезделген сәулетті құрылыс болған. Терезе ойықтары панджарамен өрнектеліпті. Мешіт сырты сырлы қыштармен, төртбұрышты майоликамен (олардың ішінде күс бейнесі бар) көмкерілген, Мешіттің бас есігі мунаралы пештак үлгісінде жасалынған (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 108). Қазба жүргізген археологтар бұл мешіт ХІҮ ғасырдың аяғы мен ХҮ ғасырдың басында салынған деген тұжырымға келді. Бұл ғимаратты осы кезде Отырарда әкім болған Сары Бұғы қыпшақтың ұлдары салдырған деп ойлаймыз. Нур ад-диннің бай болғаны жөнінде деректер бар. Нур ад-дин Мұхаммедтің соғыс барысында олжалаған дүниелерін Ақсақ Темірге сыйға тартуы жөнінде Ғийас ад-дин жазбаларында әңгімеленеді. Темір диванының хатшыларына осы дүниелердің бәрін тізіп жазуына үш күн қажет болғаны айтылады. (Гийасаддин Али, 1992, с. 221-222). Нур ад-диннің Қытай билеушісіне сыйға үйір-үйір жылқы мен түйе сыйлағаны қытай деректерінде аталады (Извлечение из "Мин Ши Сань Сию", с. 47).

1995 жылғы қазбалар Отырардың осы бөлігінде мешіттің жалғыз болмағандығын көрсетті. Мешітке қарама-қарсы 40 м. жерде қыштан өрілген сәулетті құрылыс орны табылды. Ол 28x 28x5 см. қыштан көтерілген. Оның өзiрге үш бөлмесі толық аршылды. Құрылыс бөлмелерінің қабырғалары өр түрлі. Ең үлкен бөлменің ауданы 6,32 м x 8,30 м. Тазалау барысында осы бөлмеден ганч табылуына қарағанда оның төбесі күмбезделе (сводпен) жабылған. Үлкен бөлмеге жапсарлас екі кіші бөлмелер аршылды. Бұл құрылыс жоғарыда атап өткен Отырардың ХІҮ-ХV ғасырлардағы билеушілерінің сарайы болуы тиіс. Шараф ад-диннің еңбегіндегі мағлұматтарға сүйенсек 1405 жылы 18 ақпанда осы сарайда Әмір Темір дүние салған. Мешіттің артқы дуалынан сарайдың сыртқы дуалына дейін 73 м. 20 см. Мешіт пен сарай ортасындағы алаңда құдық аршылды. Ол тұтас қышпен шегенделген, аузының диаметрі 0,90 м., ал 11 м.-лік тереңдікте диаметрі кеңейіп диаметрі 1,50 м. барады.

Темір дүние салған соң, империя ішінде таққа талас туады. Осы соғыстарға Шейх Нур ад-динде белсене қатысады. Самарқанд тағына Халиль Сұлтан орныққан кезде, ол Отырарды иеленіп орталыққа бағынудан бас тартады. Нур ад-диннің талабы бойынша оған әйелдікке Темірдің жесірі Тұман-аканы беруге мәжбүр болады.

Археологиялық зерттеулер ХV ғасырдың басында Отырарда үлкен өзгерістердің болғандығын көрсетеді. Дәл осы кезеңге дейін қаланың айналасында бірнеше ғасырлар бойы қызмет еткен шеберханалар өз жұмысын тоқтатады. Дәл осы уақытта қала ортасындағы қорған ішіндегі бос жатқан жерлерде үйлер салынып, жаңа орамдар пайда болады. III, V қазба ауданында пайда болған тұрғын үйлердің ішінде керамикалық шеберханалар болған. Қала орталығында қара түтін мен ыстық леп ұрып тұратын күмдандары бар керамикалық шеберханалардың пайда болуы гигиеналық тұрғыдан алып қарағанда қолайсыз жағдай. Сонымен бұл шеберханалар үшін қажетті шикізатты: су, саз және отынды жеткізу оңай шаруа болмаса керек. Монғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде шахристанда керамикалық өндірістің орнының табылмағандығын ескермегеніміз жөн. Сонымен археологиялық деректер қала айналасындағы қолөнершілер өздерінің кәсібіне тиімді жерлерден жұмыстарына қолайсыз, қосымша қиындық туғызатын қорған ішіне көшкендігін көрсетіп тұр. Мұндай жағдай бекерден-бекер болмайтыны хақ. Бұған ұсталарды үлкен қауіп - қатер мәжбүрлесе керек. Яғни отырарлықтар соғыс пен жаугершіліктен алдын-ала қауіптеніп, қамал ішіне көшкен деген

тұжырымға келуге болады.

XV ғасырдың басында Отырарда бүткіл қала көлемін қамтыған өрт болады. Оны Л. Б. Ерзакович "Отырардың жалпы қалалық өрті" деп атады (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 46-48). Мәдени қабаттардың стратиграфиясын бақылау, талдау және сол қабаттардағы табылған теңгелер өрт уақыты Халиль Сұлтанның билік жүргізген кезінде (1405-1409 ж.ж.), не болмаса сол мезгілден сәл беріректе болғанын көрсетті. Жазба деректерде Отырардың XV ғасырдың басында өртеніп талқандалғаны жөнінде мағлұмат жоқ. Алайда темірліктердің кезіндегі оқиғаларды сараптау бізге бұл өртті белгілі-бір оқиғамен шеңдестіруге болатындығын көрсетіп отыр. Нақтырақ айтсақ, Нұр ад-дин 1410 жылдың көктемінде Ұлықбек пен оған қамқоршы болып тағайындалған Шахмәлікке қарсы шығады. Қызыл Рабадта 20 сәуірде болған шайқаста Нұр ад-дин Ұлықбек пен Шахмәлік әскерлерін тасталқан етеді. Бұқара мен Шахрисябзге өз әкімдерін жібереді. Осылайша Нұр ад-дин бүткіл Орта Азияға өз өкімін орнатқандай болды. Тек Гераттан Шахрух әскерінің Ұлықбек пен Шахмәлікке келіп жәрдем беруі бұл жағдайды күрт өзгертеді (Бартольд, 1964, с. 91). Жазба деректерде 1411 жылы қаңтарда Шахмәлік Нұр ад-динге қарсы Сырдария бойына жорыққа шығады. Біздің пікірімізше, бұл соғыс Нұр ад-диннің астанасы Отырарды айналып өтуі мүмкін емес еді. Сонымен, Отырардағы алғашқы бүкіл қалалық өрт 1411 жылы болды деген тұжырымға келеміз. Мұны нумизматикалық зерттеулер мен стратиграфиялық байқаулар да қоштап тұр. Өрттің алдында қала халқының Отырар айналасынан камал ішіне кіруін біз осындай жағдайлардың салдарынан, яғни мәжбүрліктен туындаған әрекет деп ойлаймыз. Алайда отырарлықтарға камал қалқан бола алмады. Өрттің нақ әскери оқиғалармен байланысты болғанын өртенген үйлердің қасында адам қаңқаларының табылуы, ал III қазба орнындағы IV қабат (горизонт) деңгейдегі бірінші үйден қылыштан жаракат алған адамның бас сүйегінің табылуы осы пікірді қоштап тұрғандай (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 45).

Өрттен кейінгі осы қазба орнындағы өзгерістерге назар аударайық. Өртке дейін "И" орамындағы тоғыз үйдің үшеуінде керамикалық пештері бар бөлмелер, яғни шеберханалар болған болса, ал өрт болған соң жөндеуден өткен, не болмаса қайта көтерілген үйлерде керамикалық өндіріске қатысты ешбір қалдықтар немесе белгілер табылмады. III қазба орнындағы "Ж" және "И" орамдарындағы алғашқы өртке дейінгі үйлер, көшелер көлемі өрттен кейінгі кезге сәйкес келмейді. Жалпы алғанда

көшелердің кеңейіп, үйлердің ауданы кішірейгенін байқаймыз. Бұл соғыс барысындағы қала халқының қырылғанын көрсетсе керек. Сонымен қатар колөнершілерді Мауараннахрға көшіру, айдап әкету саясаты да жүргізілген сияқты. Қалай дегенмен де 1411 жылғы өрт Отырарды қатты күйзелтіп жіберді.

Алайда сол кездегі Түркістан уалаятының орталығы болып есептелген Отырарда тіршілік қайта жанданып, өмір қайта қалпына келеді. Өртенген жайлардың орнына жаңа үйлер көтерілді. Нумизматтардың анықтауынша, Отырарда 818 жылы (1415-1416 ж.ж.) мыс теңге соғылады (Настич, 1983, с. 149). Бұл Отырарда соғылған ақырғы теңге еді. Біздің пікірімізше, бұл теңгенің соғылуы қала экономикасының өркендеуінің куәсі бола алмаса керек. Темірліктердің Отырарда теңге соғуының басты мақсаты - асау Отырарды өздеріне қаратқанын паш ету болды. Бұдан кейін теңге соғудың тоқтауы қаланың саяси, экономикалық дәрежесінің төмендеуінің көрсеткіші болса керек.

Жазба деректерде Отырар 1425 жылғы оқиғаларға байланысты аталады. Бұл жылы осы қалада Ұлықбектің Моғолстанға аттанған әскерінің сол қанаты қыстап шығыпты. Сырдария бойындағы қалаларды Жошының тұқымы, қазақ хандарының әкесі Барақ өз иелігіне қайтаруды талап етеді, ол осы мақсатта елшілік жібереді. Бұл өңірді оның ата-бабалары иеленгенін және қалалардағы қурылыстарды да солар салғанын тілге тиек ете отырып, шариғат пен ата баба дәстүріне сәйкес бұл қалалар ата мұрасы ретінде өзіне қайтарылуы тиіс екендігін мәлімдейді. Мәселе бейбіт жолмен шешілмеген соң Барақ 1427 жылы Ұлықбек әскерін талқандап Отырарды өзіне қаратты. Алайда 1428 жылы алғашқы қазақ хандарының әкесі Барақ өлтірілді. Отырар қайтадан темірліктер қолына өтсе керек.

Археологиялық зерттеулер Отырарда XV ғасырдың екінші жартысында бүткіл қалалық екінші өрт болғанын көрсетті (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 30). Біз бұл өртті Отырар әкімінің темірліктерге қарсы көтерілісімен байланыстырамыз. Көтеріліс себептері, оның барысы бізге беймәлім болғанымен жазба деректер темірлік билеуші Әбу Саидтың 1455 жылы Отырардағы бүлікті басқаны жөнінде хабарлайды (Бартольд, 1964, т. 2, с. 91). Сонымен қатар Отырардың көтерілісі Дешті Қыпшақ билеушісі Әбілқайыр тарапынан қолдау тапқаны аталады.

Археологиялық қазбаларды талдау "екінші өртке" байланысты оқиғалар Отырар халқын ойсыратып тастағанын көрсетіп тұр. Айталық, "И" орамындағы он үйдің екеуі осы өрттен кейін иесіз қалған, онда тіршілік іздері жоқ. Ал екі үйдің бір-екі бөлмелері

ғана қайта жөнделіп баспана ретінде пайдаланылған.

Сондықтан XIX ғ. аяғында И. Т. Пославскийдің (1898, с. 237) Отырар қай кезде қираған деген сұрағына Арыстанбаб шырақшылары бұл - Темірлан ісі деп жауап беруінде негіз бар сияқты. Отырар қаласы Темірлан ұрпағы кезінде үлкен екі апатты бастан кешіріп, қатты құлдырады.

ОТЫРАР ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛАСЫ.

Сырдарияның орта бойындағы қалаларды және олардың ішінде ертеден астаналық дәрежеде болған Отырарды иелену үшін XV ғасырдың аяғында көшпелі өзбек, қазақ, моғол феодалдары мен темірліктер арасында үзіліссіз соғыс жүріп жатты. Осы аталған күштер кейде бір-бірімен одақтасып қалған жағдайда үшіншісі осы өңірден ығыстырып тастауға әрекет жасап отырған. Алайда бізге жеткен жылнамалардың негізгі бөлігі Мұхаммад Шайбанидің тапсырмасымен жазылғандықтан аталған ханды мадақтаумен, тіпті оның жеңілістерін жеңіс етіп көрсетумен ерекшеленеді. Сондықтан да шайбанилік бағыттағы шығармаларды пайдалануда осы жәйтті ескеруіміз қажет.

Жазба деректер XV ғасырдың аяғына таман Сырдарияның орта бойындағы қалалардың және оның ішінде Отырардың әлі де темірліктердің иелігінде болғандығын байқатады. Бұл кезде өңірдің хакімі Мұхаммад Мазид-тархан болды. Деректерде оның қышлық тұқымынан болғандығы баяндалады. Тарихтан белгілі Қышлық Шыңғысханды бір өлімнен алып қалғандығы үшін тархан атағын алған болатын. Тархан атағына ие болушылар алым-салықтың барлық түрінен босатылған және хан алдына кез-келген уақытта кіре алатын болған (Әбілғазы, 1992, 42-43 б.).

Әбілқайырдың тұқымынан болған аса жігерлі, бірақ жолы ауыр Мұхаммад Шайбанидің табан тіреуге жер таппай, аз ғана сарбаздарымен Мазид-тарханның дегенінен шығып, Отырарды қыстап шыққандығы жайлы "Таварих и Гузида ий Нусрат-намеде" (1969, с. 28) және тағы да басқа шайбанилік шығармаларда хабарланады. Екі жақ та өз мүдделерін көздеген. Алайда Шайбанидің арам пиғылын көп ұзамай аңғарған Мазид-тархан онымен ара-қатынасын үзеді. Шайбани осы өңірдегі ірі қалалардың бірі - Сығанақты басып алады. Оның бұл әрекеті Мазид-тарханның Бұрындық ханмен бірігіп қарсы жорыққа шығуына әкеліп соқтырады. Осы соғыстың алдында "Шайбани наменің" хабарлауынша, Бұрындық әскерімен Отырар төңірегіндегі тоғайды қыстап шыққан болатын. Сығанақтан Шайбанидің осы жолғы кетуі жайында "Шайбани намеде" (1969, с. 112) қызық деректер

келтіріледі. Бұрындықтың Мұхаммадты Сығанақтан ығыстыру барысындағы соғыста көп халық қырылған соң, қала басшылары Кази Садр ал-Ислам, Шықмақ жүзбегі және Сиддик шайхы қала халқын шақырып алып, "Бұл уалаят бұрын Бұрындық ханға қараған. Дұрысы Бұрындыққа қайтару болады", - деп шешеді де оны іске асырады. Арқуққа тығылған Мұхаммад Шайбаниді Бұрындық хан мен Жәнібектің ұлдары Мұхаммад Мазид-тархан әскерімен бірге қоршап, оны кетуге мәжбүрлейді. Алайда тоқсаныншы жылдардың басында қазақ хандарының күшеюінен қауіптенген моғол ханы Сұлтан Махмұд Ташкент жақтан әскермен шығып, Отырарды басып алады. Ол Шайбаниге арнайы хат жолдап, оны Отырарға шақырады. Осы жерде өзара бітім жасасып оған Отырарды береді. "Шайбани наме" шығармасында бұл одақ деп аталады, ал негізінде бұл Мұхаммад Шайбанидің Сұлтан Махмұд ханға тәуелді болуы, яғни оның қарамағына қызметке тұруы деп бағалануы тиіс. "Таварих - и Гузида ий Нусрат наменің" (1969, с. 29) жазбагерінің айтуынша, Сұлтан Мұхаммад хан ұлы той жасап, Мұхаммад Шайбаниге хандық шапан жауып құрмет көрсетеді, бір-бірімізге қиын-қыспақ жағдайда қол ұшын береміз деп уәделесіп, шартқа отырады. Сөйтіп, моғол ханы Отырарды Шайбаниге беріп өзі Ташкентке кетеді.

Бұл жағдай әрине Бұрындық хан мен Жәнібек ұлдарының наразылығын туғызады. Шайбани қазақ билеушілерінің әскеріне қарсы тұра алмайтындығын сезіп Отырар қамалының ішіне тығылады. Шайбанидің қоршауда қалғандығын естіген Сұлтан Махмұд хан көмекке әскер жіберіп Бұрындық хан мен Шайбанидің бітімге келуіне себепкер болады. Осы жағдайлардан кейін қазақ хандарымен одақтасып жүрген Мұхаммад Мазид-тарханды Шайбани хан өзіне тартпақшы болады. Бірақ оның бұл әрекетінен еш нәтиже болмағандықтан Йасыда тұрған Мазид-тарханға қарсы жорыққа аттанады. Отырар мен Йасының ортасында болған шайқаста Мазид-тархан жеңіліп тұтқындалады. Оның қолына кісен салынып Отырарға аттандырылды. Бұл хабар Сұлтан Махмұд моғолға жетіп, ол да Отырарға аттанады. Екі билеуші той-думан өткізіпті. Алайда Мұхаммад Шайбанидің күшеюінен қорқып қауіптенген Сұлтан Махмұд хан енді қазақ ханы Бұрындықпен одақтасып, Отырардан Шайбаниді ығыстыру мақсатында жорық ұйымдастырады. Бұл кезде Отырарда Мұхаммад Шайбанидің ұлы Мұхаммад Темір Сұлтан болыпты. Жорық бітіммен аяқталады.

Осымен қатар жазба деректерде Сұлтан Махмұд ханның әйгілі батырларының бірі Әмір Ахмад Отырарды тонамақ болып жорыққа аттанғаны, алайда қорған ішіне ене алмай тек қала

төңірегін тонап қайтқаны әңгімеленеді (Шайбани-наме, 1959, с. 129). Бұл оқиға шамамен 1494 жылы, не болмаса 1495 жылы болған.

Осындай ұшы-қиыры соғыстар Оңтүстік Қазақстан қалалары арқылы өтетін Жібек жолының берекесін қашырып, оның оңтүстікке қарай ауысуына себепкер болды. Бұл жағдай күнделікті сауда-саттықпен қолөнермен күн көріп отырған қала халқының жағдайын күрт нашарлатып жібереді. Теңіздер мен мұхиттар арқылы Үндістан мен Қытайға баратын жолдардың ашылуы Жібек жолының маңызын кетірді. Бұл қолөнер мен қаланың мәдениетінің дамуына кері әсерін тигізді.

Бас-аяғы жоқ соғыстар, қаланың бір билеушінің қолынан екінші бір билеушінің қолына ауысып отыруы Отырардың материалдық жағынан тоналуымен қатар рухани байлықтарынан да айрылып қалуына әкеліп соқтырды. Мысалы, "Шайбани-намеде" (1959, с. 105) Сығанаққа Отырар уалаятынан Мұхаммад Мазид-тарханнан қашып келген Әмірбек ата Шайбани ханға Маулана Ахмад Руми жазған "Ескендір-наме" деген кітапты сыйға тартқаны хабарланады. Бұл кітап руми тілінде жазылған екен. Отырардан Сығанаққа қолжазбалар кеткені жөнінде Бенаи мен Рузбихан да хабарлайды (Ақишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 204).

Сырдарияның орта бойындағы қалалар ХҮІ ғасырдың басында негізінен шайбанилардың қолына өтеді. Рузбиханның мағлұматтарына қарағанда, өзбек хандары арнайы жарлық шығарып Түркістан халқының қазақ саудагерлерімен ешқандай байланыс жасамауын талап еткен (Абусейтова, 1985, с. 42-43). Бұл әрине, Дешті Қыпшақ пен ежелден сауда-саттық жүргізіп өз өнімдерін көшпелілерге шығаратын қалалардың экономикасына үлкен соққы болып тиді.

Археологиялық зерттеулер Отырардың ХҮІ ғасырдың аяғына таман қайта құлдырауға тап болғандығын көрсетеді. Қала орталықшың оңтүстік-батыс бөлігіндегі тұрғын үйлердің басым бөлігі несіз қаңырап қалған. Олардың кейбіреулері қоқсық төгетін орындарға айналса, ендігі бірі адам жерлейтін мазарат ретінде пайдаланылды. Мәдени қабаттар қорған дуалының үстінен асты. Ендігі жерде қамал қызметін қорған үстіне тұрғызылған үйлердің артқы дуалдары атқарған (Ерзакович, 1992, с. 182).

ХҮІ ғасырдың аяғында қазақ ханы Тәуекел Орта Азиядағы саяси жағдайды пайдалана отырып, Сырдария бойындағы уалаяттарды және Ташкентті иеленді. Шайбанилер әулеті тарих сахнасынан кетіп олардың орнын Джанилер басты. Енді Түркістан қалалары Қазақ хандығының иелігіне өтеді. Түркістан мен Ташкент қазақ

хандарының ордаларына айналады. Қазақ хандығы Орта Азия және басқа көптеген елдерімен қарым-қатынасын күшейте түсті. ХҮІІ ғасырдың басында заңдар жинағын шығарған Есімхан билік жүргізді. Кейін оның баласы Жәңгір, ал Жәңгір ханнан кейін Тәуке хан тақты иеленді. ХІХ ғасырдың 20-жылдары қазақтар жайлы жазған А. Левшин Тәуке хан жайлы мынадай сыпаттама келтіреді; "Қазақтардың еске алып күрсініп, аңсап жүрген заманы сонау әйгілі Тәуке ханның патшалық құрған алтын дәуірі. Расында да аңыздарға сүйенсек Әз Тәуке данышпан болған екен. Қазақ жылнамасында оның алатын орны сонау Солон, Ликургпен теңдес, қатар тұруы тиіс. Ол талайдан бері дүрбелеңге түсіп, азап шеккен елді тыныштандырып, тәртіп орнатты, көптеген заңдар шығарды.

Археологиялық қазбаларда бұл кезең екінші құрылыс қабатына жатады. Оларға сүйенсек Отырар қайта көтерілген. Қала бойы үйлер салынып бос жатқан жерлер қалмаған. Қаланың әрбір орамында 15 үйден болған. Қолөнердің керамика күйдіру, темір өңдеу және мата тоқу сияқты кәсіптері дамыған. Сауда дүкендері бар үйлер де анықталып отыр. К. А. Ақышев, К. М. Байпаков, Л. Б. Ерзаковичтің (1979, с. 6-12) есептеулері бойынша қала халқының 12 проценті қолөнермен, 15 проценті сауда-саттықпен айналысқан. Орта есеппен алғанда, әрбір орташа үшінші үйде 5-8 тоннадан 13 тоннаға дейін бидай сақтайтын қамбалар болған. Бұл Отырар халқының негізгі бөлігінің егіншілікпен айналысқандығын дәлелдейді. Сонымен қатар көп бөлмелі үлкен үйлерде мал ұстауға арналған қоралардың болғаны анықталып отыр. Л. Б. Ерзаковичтің есептеуінше, ХҮІІ ғасырда Отырарда 761 үй болған, онда шамамен 5212 адам тұрған (Ерзакович, 1990, с. 30). Отырардың осы қабатында Орта Азия мен орыс теңгелерінің табылуы сауда-саттық байланыстардың бағытын айғақтап тұр. Алайда Отырар базарында негізінен Ташкент пен Йасының мыс теңгелері жүрген.

Жалпы қалалық өрт. Отырарда тіршіліктің біржолата сөну себептері.

Көп ғасырлық тарихы бар Отырар қаласының өлі төбеге айналу себептерін анықтау ғылым үшін қызықты. Бұл жөнінде түрлі пікірлер айтылуда. Мысалы, Е. А. Смағұлов (1990, с. 49) ХІХ ғасырдың аяғында өмір сүрген орыс зерттеушісі А. Е. Смирновтың "күшті қоңырат руының қысымынан Отырардың соңғы тұрғындары Түркістанға көшіп баруға мәжбүр болды" деген пікірін алға тартады. Негізінде бұл мәселе қолда бар барлық деректерді електен өткізу арқылы шешілуі тиіс.

Отырардың екінші құрылыс қабаты бүткіл қалалық өртпен

аякталады, оның іздері барлық қазба орындарында байқалады. Осы қабаттан табылған күміс пен мыс теңгелер көмбесі Л. Б. Ерзаковичтің пікірінше қала халқының соғысқа ұшырағанының куәсі болып табылады. Отырардың бүкіл қалалық өрті қандай оқиғалармен байланысты екен деген сұраққа жауап іздеп көрелік. Стратиграфиялық және нумизматикалық деректер бұл өрттің ХҮІІ ғасырдың аяғында болғандығын көрсетіп тұр. Алайда ешбір жазба деректерде Отырардағы бұл оқиғалар баяндалмайды. Сондықтан бұл жерде біз Отырардың соңғы кезеңі жайлы ел аузында сақталған аңыз-әңгімелерге назар аударуымыз керек. Бұл аңыздарды 1904 жылы А. Кларе жариялады. Шілік болысының бастығы Төле Байтерековтің айтуынша; "Темірланнан соң, осыдан 400 жыл бұрын Түркістан өлкесіне Қашғардан қытай қолбасшысы Аляку көп әскермен келеді... Ескі Ташкентті басып алған соң ол Отырар жеріне келеді. Қаланы басып ала алмаған Аляку күзге таман Ескі Ташкентке шегініп, қыс бойы көп әскермен Дариядан Шыршыққа дейін арық қазыпты (Иіржардан Шыназға дейін). Көктемде су тасығанда арық басын ашып, Шыршықтан Отырар жеріне су жібереді. Өзі әскерімен Отырарға шығады. Топан судан аман қалған халықтың бір бөлігін Аляку өлтіреді, ал қалғандарын тұтқынға алады. Отырарда Аляку қалмақ пен қытайдан тұратын әскерінің бір бөлігін қалдырады" (Кларе, 1904, с. 30).

Төле Байтерековтің осы әңгімесінің тарихи негізі бар екендігін қуаттайтын бір топ фактілерді атап өтсек болады. Біріншіден, бұл кісі Отырарға ең жақын тұрған сол кездегі ауылдың, яғни Шіліктің тұрғыны. Төле Байтерековтің айтуынша, Отырарды тастап шыққан ең соңғы әулеттің иесі Бабашул оның бабасымен (атасының әкесімен) дос болған екен. Осы әңгімені келтіре отырып, Темір мен Арыс темір жол стансаларында жұмыс істеген А. К. Кларе Бабашул ұрпақтарының әлі де Түркістан мен Шілікте тұратынын хабарлайды. "Отырардың соңғы кезеңі жөніндегі халық аңызы" деп А. Кларе сипаттаған деректі Отырардың соңғы тұрғындарының өз аузынан шыққан әңгіме деп танығанымыз жөн. Бұл аңызда ең алдымен Отырар жеріне Шыршық жақтан топан судың келгендігі бір қарағанда таңқаларлық және ақылға сыймайтын құбылыс сияқты болып көрінеді. Алайда Шілік болысының атап өткен Шыршығы қазіргі Ташкент облысындағы Шыршық өзені емес. Ал мұндағы аталып отырған Шыршығымыз сонда қай Шыршық болды екен деген орынды сұрақ туады. Бұл жауапты Төле Байтерековтің екінші бір хабарынан аңғарамыз: "ХҮ ғасырдың басында Әмір Темір дүниесі салған соң, Отырар өңірі Шыршық пен және оған қосылатын Арыс, Бөген суларымен суғарылған.

Ол кезде Шыршық Сырдарияға қосылмаған. Сырдария Күженттен асып, Иіржарды айналып өтіп, Жизакқа бұрылып, Амударияға қосылған" (Кларе, 1904, с. 29). Байқасақ, Шыршық деп Сырдарияның бір бөлігін, яғни оның қазіргі Шыршықтан басталатын жерінен бастап, одан төменгі Арысқа дейінгісін айтқан. В. В. Бартольдтің айтуынша, Хафиз Абруда Сырдарияның жоғарғы ағысының Амудариямен қосылғаны жөнінде хабар бар екен және осының іздері ескі арналармен жергілікті аңыздарда сақталынып қалған. Шыршық деген өзен атауы В. В. Бартольдтің айтуынша, алғаш рет Темірлан кезінде пайда болады. Ал түркілердің Шыршығы Шырдың шағын, кішкентай деген мағынаны білдірген. Шығыс авторлары осы өзенді бірде Шыршық, бірде Шыр деп атаған (Хафиз Таныш, 1983, с.; 103). Ал қазіргі Сырдарияның ортаңғы және төменгі жағы Сыр немесе Сир деп аталыпты. Шыр атауының Сыр, Сир атауларымен байланысты екендігі анық. Бұл атауларда Сырдария бойындағы халықтардың тілдеріндегі диалектикалық ерекшеліктері орын алған. Тағы бір ескерілетін жәйт, Отырар қаласының соңғы кезеңі жөніндегі археологиялық мағлұматтардың Шіліктік аңызбен сәйкес келуі.

Археологтар анықтаған бүткіл қалалық үшінші өрт Алякудың қаланы қоршап басып алуымен сәйкес келеді. Кейінгі жоғарғы қабаттағы үйлердің қайта жөнделіп және жаңаларының пайда болуы Шілік аңызындағы мына сипаттамаға сәйкес келеді. "Қалмақ пен қытай кеткен соң, Бұқара, Сайрам, Балх, Үргеніш және т. б. жерлерді паналап кеткен көне отырарлықтардың ұрпақтары қайта жиналады. Олар жүз жыл шамасында жерді суландыру жүйесін қалпына келтіруге және бабаларының қаласын қайта көтеруге әрекет жасайды. Алайда олардың бұл әрекеті ешқандай нәтиже бермегендіктен олар қайтадан Ферғана, Бұқара мен Үргеніш жаққа кетті" (Кларе, 1904, с. 30-31).

Отырар қаласында тіршіліктің тоқтауы археологиялық және жазба мағлұматтар бойынша ХҮІІІ ғасырдың орта белі болып табылады. Ал Төле Байтереков Отырардың ең соңғы тұрғыны Бабашул әулетінің қаладан 1750 жылы кеткенін хабарлайды.

Жоғарыдағы салыстыру Шілік аңызының тарихылығы аса жоғары екендігін көрсетеді. Ондағы мағлұматтардың басым бөлігін басқа деректер қуаттап отыр. Біздің пікірімізше, Төле Байтереков баян еткен аңыз отырарлықтардың жадында сақталған мағлұмат болып табылады. Әрине бұл аңыздың ертерек кезеңі жайлы мағлұматтары сенімсіздеу. Сондықтан Отырардағы соңғы өрт кезеңі жөнінде археологиялық деректердің мағлұматы дұрысырақ болуы тиіс.

Бұл аңызда қалмақтардың аталуы өртті жоңғар шапқыншылығы дәуірімен байланыстыруға болады. Ал жоңғарлардың Отырарға келген жорығының мезгілін бүткіл қалалық өрт мезгілі анықтайды.

Тарихи зерттеулер ХҮІІ ғасырдың 80 жылдарының басында Галдан басшылық еткен жоңғар әскерінің Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанға лап бергенін көрсетеді. Және бұл жорықтың бір ерекшелігі ойрат феодалдары бұрынғыдай тек тонап кету мақсаты ұстанбай, Орта Азия мен Қазақстан қалаларында түпкілікті орнығып қалу мен өз дінін енгізуді көздеді. Шілік аңызында Отырарды жаулап алған Аляку әскер қалдырғаны жөнінде айтылады.

Бұл жорық жөнінде В. А. Моисеевтің еңбегінде жарияланған құжат Сырдарияның орта ағысындағы қалалар жөнінде жаңа мағлұмат береді. Жоңғар елшілері Аюка Кашка мен Очин Кашканың мәліметтеріне қарасақ, Галдан осы жорық барысында Тәуке ханға қарасты тоғыз қаланы басып алады. Иасыдан басқа деп Сайрам, үшінші Манкент, төртінші Қараспан, бесінші Чимыгәт(Шымкент), алтыншы Текек, жетінші Бабен Елген, сегізінші Харамурол, тоғызыншы Ташкент, оныншы Чинак, ал он бірінші қаланың атауын ұмытып отырмыз, ал ол Цырцеқт өзенінің бойында тұр(Моисеев, 1991, с. 52) деп мәлімдеген елшілер.

Осы қалалардың ішінде Отырардың аталмауы таңқалдырады. Отырарға жақын орналасқан Иасы(Түркістан) мен Қараспан аталады. Соңғы қалашық Шараф ад-дин Иездидің айтуы бойынша Отырардың айналасында. Бұл тізімде Сырдарияның сол жағалауындағы бірде-бір қаланың аталмауы және де жоңғар ханы билігінің батыста Ташкенттен Сайрамға дейін болғаны, ал Түркістан мен Ташкент аралығындағы Сырдарияға ең жақын оң жағалаудағы қала Отырар болғандықтан жоңғар елшілерінің ұмытып қалған қаласы осы Отырар болуы керек деп ойлаймыз. Цырцеқт деп жоңғар елшілері Шыршық өзенін айтып отыр. Жоғарыдағы Шілік аңызындағы Шыршықтың Сырдария екенін көрсеттік. Яғни Цырцеқт бойындағы аты ұмытылған он бірінші қала Отырар. Мұны жергілікті тұрғындардың Н. Лыкошинге айтқандары да қоштап тұр: "Основание города туземцы приписовали Ною, а исчезновение его объясняли пожаром при нашествии калмыков"(Лыкошин, 1899, с. 172).

Жоғарыда аталған қалалардың ішінде тек Түркістан мен Ташкент қана қоршауға алынбапты. Түркістанда әскермен Тәуке хан отырған соң, оған қалмақтар бапта алмапты, ал Ташкентте еркімен қақпасын ашқан соң, тонаудан аман қалыпты. Ал қалған

қалаларда үйлер түгелімен бұзылып, адамдары тұтқынға алынды, деп хабарлайды елшілер. Бұл жағдай 1681 жылы болыпты.

Яғни Отырардағы ең соңғы өрт осы жоңғар шапқыншылығымен байланысты. Қала халқы жауға қарсылық көрсетті. Алайда елшілердің тізімінде аталған қалалардың көпшілігінің кейін де тіршілік жасағаны мәлім. Мысалы Шымкент, Сайрам, Манкент және тағы басқалар мен елді мекендердің осы күнге дейін бар екендігі белгілі. Не себепті Отырар жоңғар шапқыншылығынан соң тіршілік иесі жоқ төбеге айналады?

Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы көрсеткендей, Отырар өңіріндегі табиғи-экологиялық жағдайда тек суармалы егіншілік мүмкін болған. Ал суармалы егіншілік бұл жерде тек оман-арықтар жүйесінің негізінде ғана іске асатын еді. Ал бұл шаралар орасан көп адам қолын қажет ететін оман-арықтар жүйесін салуды талап етті. В. А. Грошевтің(1985, с. 114-115, 1978, с. 150) есептеуінше, Темір арықты жасау үшін бір жыл бойы демалмай, әрбір адам күнделікті 3м. куб жер аударатын, 1,5-2 мың адам істеуі керек.

Осы тарихи-географиялық факторларды ескере отырып, біз жоңғар шапқыншылығынан кейін қайта көтерілген қалалардың тау етектерінде орналасқанына назар аудармақпыз. Бұл жерлерде егіншілік үшін орасан күшті талап ететін оман-арықтар мен каналдар салудың қажеті жоқ еді. Осындай жағдайларға байланысты, біздің пікірімізше, Сыр бойындағы қалаларда тіршілік тоқтап, отырықшы қалалық өмір негізінен тау бөктеріне ауысты. Жоңғарлардың Отырардың оман-арықтарын бұзуы орын толмас зардаптарға әкеліп соқтырды. Бір орталықтан басқарған мемлекет жоқ кезде мұндай алып құрылыстар жүргізу, яғни оман-арықтарды қалпына келтіру мүмкін емес еді. Міне, сондықтан бұл қалалар мен өлкелерде тіршілік тоқтады.

Жоғарыда келтірілген Шілік аңызында айтылғандай, 1680 жылдары болған жоңғар жорығынан кейін отырарлықтар өздері тұрған қаланы қалпына келтіруге әрекет жасайды. 1696-1697 жылдары Сырдария өңірінде Федор Скибиннің жинақтаған мағлұматтарының негізінде Қазақ хандығының қалалар тізімінде Отырар да аталады: "От Тобольска до Тургистану: первый город Савранской дороге с правой стороны Савран: позади того города Саврана вниз по Сырдарье в каракалпацкую сторону городок Сырнак. Да в полуденную сторону от Тургистану город Отров, а ходу до него день"(Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 42).

Отырардың құжаттарда соңғы аталуы ХҮІІІ ғасырдың 40 жылдарына жатады. 1748 жылдары Түркістанда болып қайтқан

тілмаш М. Араповтың жазуынша Икан, Ташкент, Отырар, Өгізтау, Созақ қалалары Бараққа қарайды және де ол бұл қалалардың халқынан алым-салық жинап, тұрғындарын түрлі жұмыстарына жұмсайды.

1762 жылдары жарияланған П. И. Рычковтың кітабындағы Отырарда 40 отбасы тұрады екен деген дерек XVIII ғасырдың басына жатады. П. И. Рычковтың өзі Қазақстанда болмаған, ол кітабында осы өлкеде өзіне дейін болған К. Миллердің бізге жетпеген жазбаларын пайдаланыпты (Ерзакович, 1980, с.105).

XVII ғасыр аяғындағы Жоңғар шапқыншылығынан кейін отырарлықтардың қаланы ең басты су жүйелерін қалпына келтіру әрекеттері еш нәтиже бермеді.

Міне, көп ғасырлық тарихы бар Отырар қайтадан көтеріле алмады. Оның себебі жоңғарлардың қаланы қиратуы және суғару жүйелерін істен шығаруы болды. Отырардың соңғы тұрғындары 1750 жылы Отырар төбеден 50 км. қашықтықта орналасқан Шілік, Түркістан және тағы да басқа елді-мекендерге көшіп, сол жерлерде тұрақтанып қалуға мәжбүр болды. Оңтүстік Қазақстанның кейінгі ортағасырлық қалалар халқы сияқты отырарлықтар да қазақ халқының құрамына сіңіп, оның ажырамас бір бөлігіне айналды.

АРЫСТАН БАБ

Отырар қаласында, оның төңірегіндегі өулиелі, қасиетті орындар аз болмаған. Ел аузында кең тараған түсінік бойынша: Отырарда отыз баб бар. Қазір олардың көпшілігінің орындары ұмытылған. Зиянатшыларға көне Отырар қаласынан құландысының Солтүстік-Батыс бөлігінде Қыз өулие молласын, Отырар төбеден Батысқа қарай 2 км қашықтық шамасында Сопы Данышпан қабірін және Құйрықтөбе маңындағы Арыстан Баб мазарын көрсетеді. Садық Сапабекұлының “Түркістандағы тарихи зиярат” атты қолжазбасына сүйенсек Арыстан Баб кесенесіне таяу жерде басқа да көне қабірлер болған: “Малик и Балкийя дейтін түркістандық Абд ал-Халимнің зияраты Арслан Бабтың күмбезінің оңтүстігінде. Абд ал-Халық ханның зияраты да сонда”. (Сапабекұлы, 1996, с.126) Отырар төңірегінде Қарғалы елді мекенде Қышқыш Баб қабірі болған деген өңгіме бар.

Бірақ, өкінішке орай соңғы аталған бабтардың, тарихи тұлғалардың қабірлері бізге белгісіз. Археологиялық зерттеулер Арыстан Баб кесенесіне жақын Құйрықтөбе Қазақстандағы мұсылмандардың ең көне мешіті, IX ғ. мұсылмандар жерленген үлкен мазараты болғанын анықтады (Байпаков, 1986, с.182).

“Ал-Канд фи зикр улама Самарканд” атты еңбектің авторы Наджимад-дин Умар ибн Мухаммад ибн Ахмад ан-Насафидің хабарына сүйенсек Отырарда (арабтар бұл қаланы ертеде Фараб немесе Бараб деп атаған) Мұхаммед пайғамбардың сахабасы 340 жыл өмір сүрген Абу Джафар Мұхаммад ибн Настұр ар Руми тұрыпты. һижра бойынша 419 жылы, біздің қазіргі жыл санауымыз бойынша 1028 жылдың маусым-шілде айында жасы 115 келген Әбу-л-Мұзаффар Мансұр ибн Хукайм ал-Ашбабайани пайғамбар сахабасымен хабарлады: “Біздің мекенге бір наубайшы келіп Исфиджаб уалаяты Бараб жерінде пайғамбардың сахабасымен кездескенін айтты. Мен Барабқа барып онымен жүздестім”. Ол пайғамбардың 14 хадисін айтып берген екен.

Қазіргі Отырар Бабтарынан ең әйгілісі Арыстан Баб болып табылады. Қазақстан мен Орта Азия мұсылмандары зиянат етуге келіп жатқан қастерлі қабір - Арыстан Баб кесенесі. Зиянатшылар ең алдымен Қожа Ахмет Иасауидің өзі Арыстан Баб қабіріне барып тағзым етуді айтқанын алға тартады: “Барып Арыстан Бабқа түнесін, менен келіп тілесін, Арыстан Бабқа түнемесе, менен тілемесін”. Ескі мазараттың ішінде екі үлкен күмбездерімен, бұрыштарындағы мұнарларымен ерекшеленетін құрылыс бірден

көзге түседі. Арыстан Баб қабірі жатқан бөлме басқалардан өрешелеу етілген. Ол темір, орта бойлы адамның өзі амалсыз басын иіп өтетін босағамен, басқа бөлмелердегіден жоғары еденімен және алып құлыптасымен бөлектенеді. Арыстан Баб қабірі үстіндегі белгі қыштан өрілген, ұзындығы 3 м 90 см, ені 1 м. 30 см, сүйірленіп биіктігі 1 м. 20 см етіп жасалған.

Арыстан Баб жөнінде Садр Ад-дин шайх рисаласы мынадай хабар береді:

Біліңдер: хазрат Расул Аллах хазрат Арыстан Бабқа бір ырқа, бір құрма беріп айтқан: Миграж кезінде мөлiм болды. Меккеден Мадинаға хижрат жасалғаннан соң, Фатима перзенті имам Хасан нәсілінен соң және екінші халифа Умар ұрпағынан соң және менің үшінші халифам хазрат Усман зурриятынан және менің өзім некелеген перзентім ішінен менің төртінші халифам хазрат Али перзенті имам Мұхаммед Ханафийа ұрпақтарынан Сайрам қаласынан болған Қожа Ахмет атты балаға, атасы Шайх Ибраһим, анасы Тағай Бибіға, лақабы Қарашаш ана хазрат Арыстан Баб аталған аманатты сақтауы керек. Пайғамбар қайтыс болған кезде хабар келді: “Ей, Арыстан Баб, сен мұндай атақты ғалымды қалай көресің, қайтіп табасың?” Одан кейін Арыстан Баб Чахәр Тарке деген уалайатында тақуалықпен 40 жыл өмір кешті. Қырық жылдық хилуеттен кейін Сайрамға келеді. Хазрат Ибраһим шайхты тапты. Оның әйелін де сұрады. Одан кейін олардан, “Сендердің ұл перзенттерің бар ма?” деп сұрады. Одан кейін шайх Ибраһим Иасауиді киіндіріп Арыстан Баб алдына өкелді. Садр шайхқа Арыстан Баб дуа қылды. “Сенің бұл балаң дін дүниесіне атақты болады. Сендердің назарларыңа бұл бала лайықты емес”. Әкесі айтты: “Бұның жүріс-тұрысы басқа балаларға ұқсамайды. Кейде өзін топыраққа тастайды, кейде таза жүреді, кейде мектепке бармайды, кейде өзінің есін білмей жатады. Мұнда әр түрлі адам қасиеті бар. Мұның балалығының ықпалы ғажайып”. Мұны есітіп Арыстан Баб қуанып кетті. Балалардың ойнап жатқанын көрді. Бір баланың ойнап жатқан балалардың киімінің үстінде ойнамай отырғанын көрді. Барып, оған сөлем берді. Ол бала бақырды: “Ей, Баба! Қашанға дейін менің көйлегімді қарайсыз, сақтайсыз және мен қашанға дейін балалардың көйлектерін сақтаймын”. Арыстан Баб айтты: “Ай, жан ботам, бұл киім Хазраты қызға мүбәрәк. Хазрет Сұлтан ал-арифин айтты: “Менің аманатымды бермедіңіз. Мен сондықтан кейде топырақта, кейде - суда, кейде - өлең айтудамын, кейде ғылым ізденудемін. Хазрат Арыстанбаб мың ықыласпен құрманы Хазрет Сұлтан ал-арифинге берді. Хазрат Арыстан Баб, маған да берер ме екен деп

қарап тұрды. Хазрат Сұлтан ал-арифин айтты: “Құрманың төттісін сіз жеңдіңіз. Маған қабығын бердіңіз.” Хазрет Арыстан Баб жүз мың шүкірлікпен шүкір намазын оқыды”. Шығыстанушы Ә. Муминов Молла Бекмұхаммед Кази Каланның “Сайрам шаһарында өткен өзіз әулиелер хақында” деген Ташкентте 1884 ж. еңбегіне сүйене отырып Қожа Ахмет жеті жасында Отырардағы Арыстан Баб қолына келгенін жазады. (Муминов, 1993, с.36). Аңыздарға қарағанда Арыстан Баб ислам дінінен басқа отыз үш дін негіздерін білген ғұлама ғалым болған.

Молла Мұса Сайрамидің тарихында XVI ғасырдың ханы куәландырған Арыстанбабты Әзірет Әліден тарататын шежіре келтіреді: “Әлі-имам Мұхаммед Ханафия - Абд ал-Фаттах. Баб-Абд ал-Жаббар Баб-Абд ар Рахман Баб - Абд ар-Рахим Баб-Абд ал-Жалил Баб-Абд ал-Карим Баб - Ысқақ Баб - Исмаил Баб - Омар Баб - Осман Баб - Ифтихар Баб - Махмуд Баб - Илиас Баб - Арыстан Баб”. (Молла Муса Сайрами. 1969, с. 488). Ә.Муминов мұны Арыстан Бабтың ата-тегі деп танымайды. Шығыстанушының пікірінше, бұл Отырар әулиесінің ұстаздарының тізімі (силсиле).

Арыстан Баб есімі “Диуани Хикметте” жиі аталады. Өлең жолдарынан Арыстан Бабтың ұстаздық қызметі айқын байқалады. Бірінші хикметте: “жеті жаста, Арыстан Бабама бердім сөлем” деп Қ.Ахметтің ұстазымен алғаш кезіккен уақытын көрсетеді. Және бұл кездесу ақын өмірінде шешуші болғанын екінші хикметтегі мына жолдар байқатады:

“Жеті жасымда Арыстан Бабам іздеп таптым.

Көре сала пердемен бүркеп жаптым,

Биһамди аллахи таныдым деп ізімді сүйді.

Сол себептен алпыс үште жерге кірдім”.

Тәрбие, оқудың кейбір қырларын “Арыстан Бабам ислам дінін баян қылды” (екінші хикмет) деген сөздерден танығандай боламыз.

“Арыстан Бабам айтты”, “Арыстан Бабам сөздері, есітіңіз, төбәрік” деген жолдар жиі қайталанатын тоқсаныншы хикмет Арыстан Баб өсиеттерінен тұрады десе де болады. Оның бірінші бөлігі құдай жолына түскен шәкірттердің қандай болуы тиіс деген сауалға ұстаздардың берген жауабы сияқты. Онда дүние мен мансап үшін істелінетін жамандық пен қиянат атаулының бөрінен қаш, деген уағыз айтылып, талапкерге хақ жолынан айрылма деген үндеу орын алған. Хикметте “кісі малын жейтіндерді”, “айла қылатындарды”, “иманын, дінін бергендерді” өшкерелейді, нысапшылдық, қанағат-рахым дөріптелінеді. Дінге барынша берілген Арыстан Бабтың тұрмысы Хикметте “жатқан жері кедір-

бұдыр, көргені қорлық пен зорлық”, деп сипаттайды.”Арыстан Бадам сөздері” Қожа Ахметтің төл өсиеттерімен сарындас.

Қожа Ахметтің шығармаларының бір хикметінде Арыстан Бабтың Қожа Ахметке құрманы әкелуі баяндалады:

Арыстан бадам сөздерін естіңіз - төбәрік
Құрма туралы сөз еттім, маған айбар жасады.
Ей, биәдеп, көдек деп асасын алып қуды.
Айбарынан қорықпадым, маған қарап тұрды.
Арыстан Бадам сөздерін естіңіз - төбәрік
Аузыңды аш, ей көдек, аманатыңды берейін.
Мазалысын (дөнін) жұтпадым, аш аузыңды салайын.
Хақ пайғамбардың бұйрығын үмбет болсам қылайын.
Арыстан Бадам сөздерін естіңіз-төбәрік
Аузымды аштым, Салды. Құрманың иісі мас етті.
Екі ғаламнан безіп, оллаһи болдым жақты, жан-тәнімен
сүйюші.

Қожа, молда жиылды, қолдан қолға тигізбей алып жүрді.
Арыстан Бадам сөздерін естіңіз-төбәрік
бадам айтты: Ей балам, маған әдеп қылмадың
Бес жүз жыл ұртымда сақтап едім мен саған.
Дөнін сіз алып, етін (сыртын) маған бердіңіз.
Арыстан Бадам сөздерін естіңіз-төбәрік.

“Хикметтің” екінші бір бөлігінде Қожа Ахметке құрманы Мұхаммед пайғамбардың өзі әкеліп береді:

Бір жасымда әруақ маған аян берді,
Екі жасымда пайғамбарлар келіп көрді.
Үш жасымда қырық шілтен үйге келді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.
Төрт жасымда хақ Мұстафа құрма берді.

Мұхаммед пайғамбардан тікелей немесе Қожа Ахметтің құрма алуы оның пайғамбардың тікелей ізбасары етіп көрсетті. Бұл Қожа Ахметтің имандылықты тек сөз жүзінде айтып, ал іс жүзінде дінді тек пайда табу көзіне айналдырғандарды өшкерелеуін заңдастырды. Он алты жыл бойы Арыстан Баб Қожа Ахметті ілім-білімге баулып тәрбиелейді. Қожа Ахмет жиырма үш жасқа толғанда оның ұстазы дүние салды. Арыстан Бабтың ұстаздық еңбегі қаншалықты нәтижелі болғанын “Рашахат” атты шығармадан білеміз: “Пайғамбарымыздың нұсқауымен шайқы Арыстан Баб Қожа Ахметті әдеттегі және құпия ғылымдарға баулыды. Қожа Ахмет шайқы Арыстан Баб дүние салғанша оның қолында болып ілім-білім үйренуге құштарлық танытып үлкен жетістіктерге жетті.

(Пылев, 1997, с.31). Арыстан Бабты Қожа Ахметтің қандай дәрежеде құрметтеп сыйлағаны түрлі аңыз-әңгімелерде орын алған. Түркістандағы Әзірет Султан кесенесінің құрылысы жөнінде халық арасында кең тараған аңызға назар аударған жөн: “Қожа Ахмет кесенесінің қабырғалары қаланып болған түні жасыл алып өгіз көтерілген дуалдарды мүйізімен соғып құлатады. Фимарат қабырғалары қайта тұрғызылып, күмбездері қалана бастағанда бұл оқиға қайта қайталанады да бәрі үйілген төбеге айналады. Бұл жай Әмір Темірді көп ойландырады. Түсінде бір шал келіп аян береді, ол Қожа Ахметтің ең алғашқы ұстазы, Арыстан Баб моласының үстіне мазар көтеруге әмір ететінін жеткізеді. Бұл талап орындалған соң ғана Әмір Темір Түркістандағы құрылысын ойдағыдай аяқтайды”.

Қожа Ахметтің Арыстан Бабты ерекше қастерлеуінің тағы бір куәсі деп Қожа Ахметтің “жер астына” кірген қылуат үстіндегі мешітте әдеттегі қыбла бағытын көрсететін Арыстан Баб ойығының болуын айту керек.

Аңыздарға қарағанда Арыстан Баб алып батыр және үлкен бағбан болған. Арыстан Бабтың бағбандығына сүйсінген Даниил пайғамбар оның өмір жасын ұзартып Мұхаммед пайғамбарым заманына жеткізген екен. Арыстан Баб Мұхаммедке ағаш отырғызуды, оны күтіп-баптаудың айла-тәсілін үйреткен делінеді. Сондықтан болар кейбір зияратқа келушілер әдейі ырым қылып ағаш көшеттерін мазарат қасына отырғызу дәстүрі қалыптасқан.

Кейбір діни аңыздарда Арыстан Бабты Мұхаммед пайғамбардың замандасы Салман Парсының өзі деп түсіндіреді. Тарихи деректер бойынша 35 не 36 (қазіргі жол санауымызша 655-657) жылдары дүние салған, оның кесенесі Ирактағы Мадина қаласының маңында. “Әмір Темір аманаты” деген тарихи шығармада Салман Парсының нұрлы гүлзарасы (яғни мазары - М.Қ.) аталады да оған Мадаин (қазіргі Мадаин қаласы) қазынасынан, өз дәрежесінде күтіліп тұру үшін қаражат (уақыф) белгіленгені жөнінде айтылады. Орта Азия жерінде Мұхаммед пайғамбар замандастарының қабірлерін атай отырып Ш. Уәлиханов Ош қаласында Сүлеймен тағы және Асаф, Салман Парсы, Ахмет Арканның кесенелері жөнінде хабарлайды. Хикмет бойынша Арыстан Бабтың тегі арап та, ал Салман Парсының иран (яки парсы) болғаны мәлім. Яғни Арыстан Баб пен Салман парсы екі заманда өмір сүрген екі бөлек адам.

Арыстан Бабтың қабірі - түркі тілді халықтардың қастерлеп келе жатқан орындарының бірі. Мысалы, Қисса “Алпамыста” Байбөрі мен Аналықтың перзентке зар болып, әулие жерлерді

аралап, бала сұрауында былай дейді:

“Самарканның қаласын
Самарқанда сансыз бап,
Адақтап әбден арасын.
Жалықпай сұрап өркімнен,
Өр өулие намасын.
Бұқараға жол тартты
Аллаға тартып наласын
Баһауәдин Накишбент
Зиярат қылды моласын.
... Түркістанда Түмен бап,
Сайрамда бар сансыз бап,
Отырарда отыз бап
Бабалардың бабын сұрасын
Ең үлкені Арыстан Баб”.

Әулиелер иерархиясында Арыстан Бабтың жоғарғы текпішекте тұрғанын Байбөріге Құдай бала берді деген қуанышты хабарды жеткізген Баба түкті Шашты Әзіз сөзінен де аңғаруға болады:

“Жам әулие жиналды
Бастығы болып Арыстан Баб.
Жабыла тілеп жыладық
Жарылқап берді Жаппар Хақ”.

Арыстан Баб кесенесіндегі қабірлердің орналасу ерекшелігі назар аударарлық. Арыстан Баб жатқан бөлмеге кіре беріс есіктің екі жағында көлемі жағынан шағын құлпытас үлгісінде екі белгі қойылған. Зиярат етіп келгендерге бұлардың бірінде Лашын Баб, екіншісінде Қарға Баб жатыр деп түсіндіреді. Садық Сапабекұлының “Түркістандағы тарихи зияраттың” жазбасында: “Арыстан Баб күмбезіне торғайға ұқсас екі кішкене құс келіп жүреді. Сәрі уақта бір қарға, бір лашын келіп кетіп жүреді. Қарға Баб, Лашын Баб деген екі халифасы бар”. Көне түркілерде бұл екі құс - қарға мен лашын киелі деп есептелінген. Түркі халқының шығу тегі жайлы көне аңыздарда Ашина елін (түркілердің бабасы) жау шауып кеткенде, жалғыз бала аман қалып, оған ру тотемдері көмекке келеді. Қасқыр баланы бауырына алып емізіп, аспан әлемінің емшісі - қарға ет әкеліп береді. (Сартқожаұлы, 1981, 19 б.). Көне шаманизм белгілері көп сақталған якут бақсылары да қарғаны пір тұтады. Якуттардың ішінде қанталас руының тотемі қарға болған екен. Кейбір деректерде оғыздардың Бегдили тайпасының пір тұтатын жануары ретінде қарға аталады. (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1987.).

Қазақ тілінде қарға сөзімен байланысты туған мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер оның қасиетті құс болғандығын аңғартады. Мысалы, “Біздің де қолымызға қарға тышар”, “Қарға тамырлы қазақ”, “Қарғам-ау” деген сөз қарғам, қалқам деген ұғымда қолданылады. Ертеде қазақтың қанша балаң бар деген сұраққа, пәлен қарға ұстап отырмыз деп жауап берген.

Қырандар түркі тайпаларының тотемі болған. Лашын сұңқар тектестер ішінде ең қыраны да, атақтысы да болып саналады. арыстан Бабтың есімі қазақ бақсыларының өлеңдерінде аталуы, Арыстан Баб дүние салған соң түркі тайпаларының қасиетті құстарының ұшып келуі жөніндегі өңгімелер Х-ХІ ғасырларда исламның шаманизмнің қабысу процессінің орнағанының айғағы. Сырдың орта бойында интенсивті түрде жүріп отырған сенім-нанымдар синкретизмі Арыстан Баб тұлғасында кейін оның шәкірті негізін қалаған Иасауи ілімінде орын алды.

Арыстан Бабтың дүние салуы Қожа Ахмет хикметінде былай суреттеледі:

“Бадам айтты: Ей, балам, қасымда түр өлейін
Жаназамды оқып көм, жан тәсілім қылайын.
Медет берсе Мұстафа ғарыш биігіне шығайын
Арыстан Бадам сөздерін естіңіз-төбөрік
Жылап айттым, ей баба, жас көдекпін, білмеймін.
Көріңізді қазармын, көтеріп сала алмаспын.
Хақ Мұстафа сүндетін, балапанмын білмеймін.
Арыстан бадам сөздерін естіңіз-төбөрік
Баба айтты: Ей, балам, періштелер жиылды.
Жебірейіл имам болып, өзгелер оған ұйыды,
Мақанил мен Исафил көтеріп көрге қояды.

Отырар өңірінде біз естіген аңыз бойынша Арыстан Баб дүние салған соң, оның денесін ақ бураға артып, еркіне жіберіп, соңынан ілесіп отырған. Ақ бура жүре-жүре осы жерге шөккен екен. Сол шөккен жерге Арыстан Баб қойылыпты.

Арыстан Баб ұрпағы мұсылман дінін таратуда, имандылықты орнықтыруда ерекше үлес қосты. Арыстан Бабтың баласы Мансұр Ата Қожа Ахметтің ең бірінші шәкірті - халифасы болды. Арыстан Бабтың төртінші ұрпағы - шөпшегі Зенгі Баба халыққа танымал болған. Зенгі баба жөнінде аңыз-өңгімелер көп. Оны халық сиырдың пірі, қамқоршы иесі деп білген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абусейтова М.Х. 1975. Джувайни об "Отрарской катастрофе" // Вопросы истории в.7. Алма-Ата.
2. Агеева Е.И. 1951. Керамика Отрара // ТИАИ Каз ССР. сер. археол. в 3. Алма-Ата.
3. Агеева А.И., Г.И. Пацевич 1958. Из истории оседлых поселении и городов Южного Казахстана // ТИИ АЭ Каз ССР. Т. IV. Алма-Ата.
4. Акишев К.А. 1977. Некоторые итоги раскопок городища древнего Отрара. (1971-1975) // Археологические исследования в Отраре. Алма-Ата. "Наука".
5. Акишев К.А. 1980. Раскопки Отрара // Археологические открытия 1970 года. М.
6. Акишев К.А. 1983. Перспективы изучения позднесредневековых городов Казахстана // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата. "Наука".
7. Акишев К.А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. 1970. Археологические работы в полном Казахстане // Археологические открытия 1969 года. М. "Наука".
8. Акишев К.А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. 1972. Древний Отрар. Алма-Ата. "Наука".
9. Акишев К.А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. 1979. Некоторые аспекты социально-экономической жизни позднесредневекового Отрара // Товаро-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья М. "Наука".
10. Акишев К. А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович 1981. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата. "Наука".
11. Акишев К.А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. 1982. Жилище позднесредневекового Отрара. // Жилище Средней Азии и Казахстана. М. "Наука".
12. Акишев К.А., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. 1987. Отрар в XIII-XV веках. Алма-Ата. "Наука".
13. Акишев К.А. 1976. Ертедегі ескерткіштер елесі. Алматы. "Қазақстан".
14. Арапова Т.Б. 1977. Китайский фарфор в собрании Эрмитажа. Л. "Аврора".
15. Байпаков К.М. 1990. Проблемы археологических исследований позднесредневековых городов Казахстана. Алма-Ата. "Наука".
16. Байпаков К.М. 1986. Средневековая городская культура

Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата. С.182.

17. Байпаков К.М., В.Н. Настич. 1981. Клад серебрянных вещей и монет из Отрара // Казахстан в эпоху феодализма. Алма-Ата. "Наука".
18. Байпаков К.М., А.Н. Подушкин. 1989. Памятники земледельческого-скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алма-Ата. "Наука".
19. Бартольд В.В. 1963. Т. 2 ч.1. История Туркестана. соч.
20. Бартольд В.В. 1964. т. II. ч. 2. Чагатай-хан. Сочинения. М.
21. Бартольд В.В. 1965 а. Т. III. Сведения об Аральском море и низовых Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века. Сочинения. М.
22. Бартольд В.В. 1965 б. Т. III. К истории орошения Туркестана. Сочинения. М.
23. Бартольд В.В. 1968 б. Т. V. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Сочинения. М.
24. Бернштам А.Н. 1951. Древний Отрар // ИАН Каз ССР. сер. археол. в 3. Алма-Ата.
25. Бурнашева Р.З. 1986. Денежное обращение Отрара в монголо-тимуридское время. // ИАН Каз ССР, серия общественных наук. №6. Алма-Ата.
26. Грошев В.А. 1976. Водохранилище Средневекового Отрара // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата. "Наука".
27. Грошев В.А. 1978. Основные моменты динамики оросительной сети Отрарского оазиса в XV-XVIII в.в. // Археологические памятники Казахстана. Алма-ата: Наука.
28. Грошев В.А. 1985. Ирригация Южного Казахстана в середине века. Алма-Ата. "Наука".
29. Ерзакович Л.Б. 1983. Жилище Отрара и некоторые этнокультурные и хозяйственные процессы на юге Казахстана // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата. "Наука".
30. Ерзакович Л.Б. 1986. Жилище позднесредневекового Отрара как источник по реконструкции этнокультурных процессов на юге Казахстана // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата.
31. Ерзакович Л.Б. 1992. О периодизации развития средневекового Отрара // Маргулановские чтения 1990. часть I. М.
32. Есмағамбетов К. 1979. Көне Қазақстанды көргендер. Алматы. "Мектеп".

33. Жолдасбаев С. 1980. Мечеть XIV-XV в.в. в окрестностях Отрара (поселение Байылдыр) // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата. "Наука".
34. Залесский Б. 1991. Жизнь казахских степей. Алма-Ата. "Өнер".
35. Зимин Л.А. Подробности смерти Тимура // ПТКЛА XIX. Ташкент.
36. Кларе А.К. 1904. Древний Отрар и раскопки произведенные в развалинах его в 1904. ПТКЛА IX. Ташкент.
37. Кляшторный С.Г., Т.И. Султанов. 1992. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата. "Рауан".
38. Кочнев Б.Д. 1983. Караханидский чекан Параба (Отрара) // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата. "Наука".
39. Қожаев М. 1994. Отырар. Ескілікті аңыздар мен музейдегі көне жазулар сыры // "Жібек жолы". N13-17.
40. Массон М.Е. 1930. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Ташкент. М.
41. Моисеев В.А. 1991. Джунгарское ханство и казахи. XVII-XVIII в.в. Алма-Ата. "Наука".
42. Настич В.Н. 1989. Монетные дворы средневекового Казахстана // Памятника истории и культуры Казахстана. Вып.4. Алма-Ата. "Казахстан".
43. Пылев А.И. 1997. Ходжа Ахмад Ясави. Алма-Ата..
44. Пищурина К.А. 1977. Юго-восточный Казахстан в середине XII-начале к VI веков. Алма-Ата. "Наука".
45. Пославский И.Т. 1898. Развалины города Отрара // ПТКЛА II. Ташкент.
46. Сартқожаұлы Қ. Тас белгілер тіл қатады. // "Білім және еңбек". 1984. N2, 19 б.
47. Седихменов В.Я. 1973. Китай: страницы прошлого. М. "Наука".
48. Смагулов Е.А. 1986. Синие лотосы на туркестанском блюде // Памятники истории и культуры Казахстана. Алма-Ата. "Казахстан".
49. Смагулов Е.А. 1990. Средневековая керамика Южного Казахстана как источник по истории культуры XIV-XVIII в.в. Автореф. канд. дисс. Самарканд.
50. Султанов Г.И. 1979. Завоевание монголами территории Казахстана. // История Казахской ССР. Алма-Ата. "Наука".
51. Ходжаев М. 1992 а. О керамическом производстве Отрара

второй половины XII-первой половины XIX веков. / Маргулановские чтения. Петропавловск.

52. Ходжаев М. 1993. Причины последнего общегородского пожара и окончательного запустения Отрара. / Изв. НАН РК. Сер. общ. наук. N5.

53. Ходжаев М. 1994. Гончарные изделия импортного происхождения из Отрара // Изв. НАН РК. Сер. общ. наук. N5.

54. Ходжаев М. 1995. Компоненты городского и оседло-земледельческого происхождения в этнической структуре казаков // "Атамұра". Сборник статей, посвященный 75-летию Южно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. Чимкент.

55. Черкасов А.А. 1903. Поездка на развалины Отрара // ПТКЛА VIII. Ташкент.

ТҮП ДЕРЕКТЕР

1. Әбілғазы. 1992. Түрік шежіресі. Көне түрік тілінен аударған. Б. Әбілқасымов. Алматы.
2. Бабыр. Бабырнама. Орыс тілінен аударған. Байұзақ Қожабеков. Алматы. "Жалын". 1990.
3. Бухарский вакф XIII в. Издание текста перевод с арабского и персидского введение и комментарии А.К. Арендса, А.Е. Халидова, О.Д. Чекович. М. "Наука". 1979.
4. Гийасаддин. Али. Дневник похода Тимура в Индию // Тамерлан; Эпоха. Личность. Деяния. М., 1992.
5. Джиовани дель Плано Карпини. История монголов // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.
6. Извлечение из "Мин Ши Сань Сию" // Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX в.в. Алматы. "Наука". 1994.
7. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. Алма-Ата. 1972, с. 309.
8. Киракос Гандзакечи. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А. Канларян. М.Наука. 1976.
9. Молла Муса бин Молла Айс-Ходжа Сайрами. 1969. Тарих-и амнийя. Пер. В.П. Юдина // Материалы по истории казахских ханств. XV-XVIII в.в. Алма-Ата. с. 488.
10. Наджмад-дин Умар ибн Мухаммад ибн Ахмад ан-

Насафи. Ал-Канд фи зикр улама Самарканд // Ясауи тағылымы. Түркістан. 1996. 116 б.

11. Рақым Қожа, Ғали-қожа ұғлының айтқаны. / Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар. Құрастырушы. У. Субханбердина. Алматы. ғылым. 1989.

12. РулГонзалес де Клавиго, Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М. "Наука". 1990.

13. Садр ад-дин шайх рисаласы // Ясауи тағылымы. Түркістан. 1996. 121-122 б.

14. Сафи ад-дин Орын Қайлақы. Насаб-нама. Қолжазбаны транскрипциялаған және кіріспе мен көрсеткіштерді дайындағандар: Ә.К. Муминов, З.З. Жандарбеков. Түркістан. "Мұра". 1992.

15. Сапабекұлы С. 1996. Түркістандағы тарихи зиярат. // Ясауи тағылымы. Түркістан.

16. Таварих-и Иузида-ии Нусрат-наме. Перевод В.П. Юдина // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков, Алма-Ата. "Наука". 1969.

17. Хафиз-и Таныш Бухари. Шараф-нама-ии шахи. Перевод с персидского, введение, примечание и указатели М.А. Салакетдиновой. М. "Наука". 1983.

18. Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме. Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечаний и указатели М. Шукюровой. Баку. 1987, примечание 137.

19. Шайбани-наме. Перевод К.А. Пищулиной. // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. Алма-Ата. "Наука" 1969.

Мұхтар Қожаев, 1983 жылы Қаз МҰУ-дың тарих факультетін бітірген. 1988 жылға дейін Шымкент педагогика институтында оқытушылық қызметте болып, сол жылы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің археология бөлімінің меңгерушісі болып ауысты. Қазір осы қорық-музейдің директоры.

1994 жылы ғылыми жұмыстары үшін Қазақстан Жастар Одағының лауреаты атанып, 1996 жылы Отырар археологиясы жөнінде диссертация қорғап, тарих ғылымының кандидаты атағын иеленді.

50-ге тарта ғылыми зерттеулердің, оның ішінде "Арыстанбаб" (Алматы 1991 жыл) "Отырардағы керамика өндірісі" (Түркістан, 1996 жыл) атты жеке кітаптардың авторы. Бірнеше ғылыми мақалалары Ресейде, Өзбекстанда жарық көрген - 1995 жылы Түркияда "Арыстанбаб" атты зерттеуі аударылып басылған (тәржімәлаған профессор Есенбике Тоған).

АҚШ-тағы Гарвард университеті шығарған Орталық Азия тарихы мен мәдениетін зерттеушілері деген анықтама кітапқа (1995ж.) М. Қожаев туралы деректер енгізілген.

М.Қожаев. Отырардың қысқаша тарихы. Арыстан
Баб.

Түркістан: "Мирас". 1998.-64 бет.

Кітап Қ. А. Ясауи атындағы
ХҚТУ-дың Археология және этнология
ғылыми-зерттеу орталығы Ғылыми Кеңесінің
шешімімен баспаға ұсынылды.

Редактор З Жандарбек
Корректор Танауова Ж
Техникалық редактор Жандарбеков Н
Теруші Садықова А

Теруге 10.09.98. жіберілді. Басуға 01.10.98. қол қойылды. Офсеттік
басылым. Әріп түрі "Тип таймс" Көлемі 4 баспа табақ. Таралымы 3500
дана. Бағасы келісім бойынша.

Түркістан қаласындағы "Мирас" ЖШС баспаханасында басылды.
Мекен- жайы: 487010. Түркістан қаласы Локомотив депосы
өкімшілік ғимараты.

ISBN 9965-417-04-0

"Мирас" баспаханасынан келесі басылып шығатын кітаптар

1. "Ислам в Туркестане"
2. "Жами ал - Муршиддин", Иасауиға ілімінің
Мауаранахр мен Түркияға таралу тарихы.
3. Ясауи ілімінің шығу негіздері. VIII-XII ғасырларда
Қазақстанға исламның келуі мен орнығуы.
4. Ясауи тағалымы. Ғылыми зерттеу мақалаларының
жинағы.
5. Тұран - Түркістан: тарихи тамырластық.

